

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

રાજ દેઓ શર્મા

વિરુદ્ધ

બિહાર રાજ્ય

સપ્ટેમ્બર ૨૨, ૧૯૯૯

[કે.ટી. થોમસ, એમ. શ્રીનિવાસન અને એમ.બી. શાહ, જે.જે.]

ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦—અનુચ્છેદ ૨૧—ઝડપી વિચારણાનો અધિકાર—વિચારણાની પ્રક્રિયા ચલાવવામાં થયેલા વિલંબના અમલીકરણ અંગે ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવાની અદાલતની સત્તા—રાજદેવ શર્મા ૧

મામલામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આપેલ દિશાનિર્દેશો—તે દિશાનિર્દેશોની સ્પષ્ટતા/ફેરફાર માટે સી.બી.આઈ. દ્વારા અરજી—નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું કે, વિચારણાનું સમાપન કરવા માટે કોઈ બાહ્ય સમયમર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી નથી—ફરિયાદ પક્ષના પુરાવાનું સમાપન કરવા માટે નિર્ધારિત કરાયેલ અવધિ અપવાદરહિત નથી—ફરિયાદ પક્ષના પુરાવાનું પૂર્ણકરણ કરવા માટે નિર્ધારિત કરાયેલ અવધિમાંથી નીચેની અવધિઓ બાદ કરી શકાય: (૧) અસ્થાયી આદેશો સામે દાખલ કરાયેલ અપીલ અથવા રિવીઝન બાકી રહેલી અવધિ; (૨) નીચલી અદાલતમાં અધ્યક્ષસ્થ અધિકારીની ગેરહાજરીની અવધિ; (૩) કાર્યકાળ પૂર્ણ થવાને સિવાયના કોઈપણ કારણસર સરકારી વકીલનું પદ ખાલી પડે તો ત્રણ મહિનાની અવધિ; (૪) મુખ્ય ચુકાદાની તારીખે બાકી રહેલા કેસો માટે એક વર્ષનો વધારાનો સમય; (૫) મુખ્ય ચુકાદા પર સ્થગિત રહેલી અવધિથી લઈને હાલના ચુકાદાની તારીખ સુધીની અવધિ—મુખ્ય ચુકાદામાં આપેલ દિશાનિર્દેશનું પાલન કરીને ફરિયાદ પક્ષનો કેસ બંધ થયા બાદ પણ અદાલતો સંહિતાની કલમ ૩૧૧ હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે—સંહિતાની કલમ ૩૦૮ની જોગવાઈઓનું નીચલી અદાલતો દ્વારા કડકપણે પાલન કરવું—ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩—કલમો ૩૦૮ અને ૩૧૧

રાજદેવ શર્મા ૧ કેસમાં, આ અદાલતે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૧ માંથી ઉત્પન્ન થતો ઝડપી વિચારણાનો હક અસરકારક રીતે અમલમાં મુકાય તે માટે કેટલીક દિશાનિર્દેશો જાહેર કર્યા હતા. ઉક્ત ચુકાદામાં, અદાલતે અન્ય બાબતો ઉપરાંત એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે ૭ વર્ષથી વધુ ન હોય તેવી અવધિની કેદની સજાપાત્ર ગુનાઓના કેસોમાં ૨ વર્ષ પૂર્ણ થતા ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવામાં આવે અને ૭ વર્ષથી વધુ અવધિની કેદની સજાપાત્ર ગુનાઓના કેસોમાં ૩ વર્ષ પૂર્ણ થતા ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવામાં આવે. વર્તમાન અરજી કેન્દ્રીય અનુસંધાન બ્યુરો દ્વારા ઉક્ત દિશાનિર્દેશોના સ્પષ્ટીકરણ/ફરફાર માટે દાખલ કરવામાં આવી હતી.

અરજીનો નિકાલ કરતાં, અદાલત

નિર્ણય: થોમસ, ન્યાયમુર્તિશ્રી મુજબ.

૧. રાજદેવ શર્મા ૧ કેસમાં, અદાલતે કોઈ કેસમાં તમામ ફોજદારી કાર્યવાહીનું સમાપન કરવા માટે બહારની અંતિમ સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરી નહોતી. સમગ્ર વિચાર ફોજદારી કેસોમાં નીચલી અદાલતની કાર્યવાહી ઝડપથી આગળ વધે તે માટેનો હતો, જેથી ફરિયાદ પક્ષ વ્યક્તિ, જેને ફોજદારી નીચલી અદાલતની કાર્યવાહીમાં આરોપી તરીકે ગોઠવવામાં આવ્યો હોય, તેની સામેનો અભિયોગ પીડનમાં પરિવર્તિત ન થાય. ફરિયાદ પક્ષની સંસ્થા અથવા રાજ્યચંત્રની ઢીલાશને કારણે કોઈ પણ નીચલી અદાલતની કાર્યવાહી અનિશ્ચિત કાળ સુધી લંબાવવા દેવી શકાતી નથી અને આ જ તે મૂળ કારણ છે કે જેના

આધારે તે સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી, જેમાં ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ થવા જોઈએ. [૧૩૧-એ; ડી]

એ.આર. અંતુલાય વિ. આર.એસ. નાયક, [૧૯૯૨] ૧ એસસીસી ૨૨૫ અને કરતાર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય, [૧૯૯૪] ૩ એસસીસી ૫૬૯,નું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું.

રાજ દેવ શર્મા ૧ વિ. બિહાર રાજ્ય, [૧૯૯૮] ૭ એસ.સી.સી. ૫૦૭, સમજાવવામાં આવ્યો અને તેના પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

૨.૧. વિવિધ પ્રકારના કેસોમાં ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા સમાપ્ત કરવા માટે આ અદાલતે સૂચવેલા અલગ-અલગ સમયગાળા અપવાદરહિત નથી. ચુકાદામાં સ્પષ્ટપણે અવરોધ મૂકવામાં આવ્યો છે કે જો ફરિયાદ પક્ષનો પુરાવો પૂર્ણ ન કરી શકવાની અસમર્થતા આરોપીના વર્તનને આભારી હોય, તો અદાલત ફરિયાદ પક્ષનો પુરાવો બંધ કરવા માટે ક્યારેય બાધ્ય નથી. જો કોઈ આંતરિમ આદેશ વિરુદ્ધ દાખલ કરાયેલ કોઈ અપીલ અથવા પુનર્વિચાર અરજી બાકી હોવાને કારણે, ભલે સ્થગિતીનો કોઈ આદેશ ન હોય, નીચલી અદાલતમાં ચાલતી કાર્યવાહી મુલતવી રહી હોય, તો તે સમયગાળો પણ નીચલી અદાલત દ્વારા ગણતરીમાં લેવો ખુદો છે. [૧૩૧-ઈ; ૧૩૨-સી]

૨.૨. નીચલી અદાલતમાં અધ્યક્ષ અધિકારીની ગેરહાજરી (શારીરિક અશક્તિના કારણે હોય અથવા અદાલતનો ચાર્જ સંભાળવામાં થયેલા વિલંબને કારણે હોય) એવું માન્ય કારણ છે, જે ફરિયાદ પક્ષને પુરાવા રજૂ કરવામાં

અસમર્થ બનાવે છે. પરિણામે, ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા પૂર્ણ કરવા માટે નિર્ધારિત અવધિમાંથી એવો સમય અદાલત દ્વારા બહાર પાડા રાખી શકાય છે. [૧૩૨-જ; એચ]

૨.૩. જો કોઈ નિશ્ચિત વ્યક્તિનો સરકારી વકીલ તરીકેનો કાર્યકાળ પૂર્ણ થાય, તો તે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તેની પાસેથી કાર્યભાર સંભાળે ત્યાં સુધી સરકારી વકીલ તરીકે પદ પર યથાવત્ રહી કાર્ય કરતો રહેશે. જો સરકારી વકીલનું પદ અન્ય કોઈ કારણસર ખાલી પડે, તો તે પદ પર સરકારી વકીલની નિમણૂક કરવા રાજ્ય સરકારને સક્ષમ બનાવવા માટે નિર્દેશોમાં નક્કી કરાયેલ અવધિઓમાંથી ૩ મહિનાની અવધિ બાકાત રાખવામાં આવશે. તેમ છતાં, હાલની ખાલી જગ્યાએ સરકારી વકીલની નિમણૂક કરવામાં કોઈ અનાવશ્યક વિલંબ ન થાય તે રાજ્યએ નિશ્ચિત કરવાનું રહેશે. રાજ્ય પોતાની જ નિષ્ક્રિયતાનો લાભ લઈ શકશે નહીં. [૧૩૩-એ; બી]

૨.૪. રાજ દેવ શર્મા ૧ કેસમાં ચુકાદાની તારીખે જે ફોજદારી કાર્યવાહી બાકી હતી તેવી કાર્યવાહીઓ અંગે ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા વધારાના એક વર્ષનો સમયગાળો માગી શકાય છે અને જો સંબંધિત અદાલત ફોજદારી ન્યાયના વહીવટના હિતમાં તેને આવશ્યક માને, તો આવી મુદતવધારો મંજૂર કરવા માટે તે અદાલત સ્વતંત્ર રહેશે. મુખ્ય ચુકાદો સ્થગિત રહેલો સમયગાળો, હાલના ચુકાદાની તારીખ સુધી, ઉપરોક્ત વધારાના એક વર્ષના સમયગાળામાંથી પાડા બાકાત ગણાશે. [૧૩૪-બી; સી]

૩. દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૧ હેઠળ કલ્પાયેલ અદાલતની સત્તા આ અદાલતે મર્યાદિત કરી નથી. સૂચનોનું પાલન કરીને ફરિયાદ પક્ષનું પુરાવું બંધ કરવામાં આવ્યું હોય તો પણ, રાજ દેવ શર્મા ૧ કેસમાં ફરિયાદ પક્ષ માટે સંહિતાની કલમ ૩૧૧ હેઠળ અદાલતની સત્તાનો આશ્રય લેવો હજી પણ ખુલ્લો છે. જો કોઈ સાક્ષીનું પુરાવું કેસના ન્યાયસંગત નિર્ણય માટે આવશ્યક હોવાનું અદાલતને જણાય, તો એવા કોઈપણ વ્યક્તિને સમન્સ પાઠવીને તેની તપાસ કરવી અથવા તેને ફરી બોલાવી પુનઃપરીક્ષણ કરવું એ અદાલતનું કર્તવ્ય છે. [૧૩૨-ડી; ઈ]

૪. સંહિતાની કલમ ૩૦૯(૧) હેઠળ સંસદે કલ્પેલ આજ્ઞાપત્રનું ઉદ્ધંધન નીચલી અદાલતને ત્યારે સુધી કરવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં, જ્યાં સુધી અદાલત પાસે અત્યંત સશક્ત અને દૃઢ કારણો ન હોય. કોઈપણ અદાલતને હાજર રહેલા સાક્ષીઓની તપાસને આગામી કાર્યદિવસથી આગળ મુલતવી રાખવાની પરવાનગી નથી. વડી અદાલતને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે તે પરિપત્ર દ્વારા નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશોને સંહિતાની કલમ ૩૦૯નું શબ્દશઃ અને ભાવશઃ પાલન કરવાની આવશ્યકતા અંગે સ્મરણ કરાવે. સંબંધિત વડી અદાલતે ઉપરોક્ત ધારાસભીય આજ્ઞાપત્રનું ઉદ્ધંધન કરનાર કોઈ વિશિષ્ટ નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશના વર્તનનો નોંધ લેવી જોઈએ અને કાયદો પરવાનગી આપે તેવી વહીવટી કાર્યવાહી એવા દોષિત ન્યાયિક અધિકારી વિરુદ્ધ સ્વીકારવી જોઈએ. [૧૩૩-એફ; જી; એચ]

પ્રતિ શ્રીનિવાસન, ન્યાયાધીશ (સહમતિ દર્શાવતો)

૧. મુખ્ય અપીલમાં આપવામાં આવેલા ચુકાદામાં, અદાલતે વિચારણાની પૂર્ણતા માટે કોઈ સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરી નથી. તેથી, અદાલતે માત્ર અમુક પરિસ્થિતિઓમાં ફરિયાદ પક્ષને બંધ કરવા અંગે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો નિર્ધારિત કર્યા છે. વિચારણાના નિકાલ માટે સમયમર્યાદા નક્કી કરવી અને ફરિયાદ પક્ષે પોતાના પુરાવા પૂર્ણ કરવા માટે સમયમર્યાદા નક્કી કરવી — આ બંનેમાં ફરક છે. મુખ્ય ચુકાદામાં સમાવિષ્ટ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનું અવલોકન કરતાં જ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમાં એવો કોઈ કડક અને અચૂક નિયમ નથી જે દરેક કેસમાં, તેના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓની પરવા કર્યા વિના, લાગુ પડે. જો વિલંબ ફરિયાદ પક્ષની કોઈ ભૂલને કારણે ન હોય, તો સંબંધિત તથ્યો અદાલત સમક્ષ રજૂ કરીને પોતાના પુરાવા રજૂ કરવા વધુ સમય માગવો ફરિયાદ પક્ષ માટે ખુલ્લો છે. આમ, અપીલમાં આપેલો ચુકાદો એવો અર્થ ધરાવતો નથી કે ફરિયાદ પક્ષને દંડિત કરવામાં આવે અને વિલંબ માટે તે જવાબદાર ન હોવા છતાં તેને પુરાવા રજૂ કરવાથી અટકાવવામાં આવે. [૧૩૬-એ; બી; સી; ડી]

એ.આર. અંતુલાય વિ. આર.એસ. નાયક, [૧૯૯૨] ૧ એસસીસી ૨૨૫, અનુસરવામાં આવ્યો.

રાજ દેઓ શર્મા ૧ વિ. બિહાર રાજ્ય, (૧૯૯૮) ૭ એસ.સી.સી. ૫૦૭, સમજાવવામાં આવેલ અને તેના પર આધાર રાખવામાં આવેલ.

ગણેશ નારાયણ હેગડે વિ. એસ. બંગારપ્પા અને અન્ય, [૧૯૯૫] ૪

એસસીસી ૪૧; હુસૈનારા ખાતૂન અને અન્ય વિ. હોમ સેક્રેટરી, બિહાર રાજ્ય,
[૧૯૮૦] ૧ એસસીસી ૮૧, નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૨. હાલની અરજી માત્ર રાજ દેઓ શર્મા ૧ કેસમાં આ અદાલત દ્વારા
આપવામાં આવેલ નિર્દેશો અંગે દિશાનિર્દેશો/ફેરફારો/સ્પષ્ટીકરણ માટે દાખલ
કરવામાં આવી છે. આ મુખ્ય અપીલમાં આપવામાં આવેલા ચુકાદાની સમીક્ષા
માટેની અરજી નથી. આ ખંડપીઠ મુખ્ય અપીલમાં આપવામાં આવેલા ચુકાદા
સામે અપીલમાં બેસી નથી. અહીંનો અરજદાર તેવી રીતે અપીલમાં પક્ષકાર
નહોતો. મુખ્ય અપીલમાં આપવામાં આવેલા ચુકાદામાં સમાવિષ્ટ નિર્દેશો કાયદા
વિરુદ્ધ છે કે કેમ, એ અર્થમાં કે તેઓ આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠો દ્વારા
આપવામાં આવેલા પૂર્વવર્તી ચુકાદાઓના વિરોધમાં જાય છે કે કેમ, તે બાબત
આ ખંડપીઠે વિચારવા માટે કોઈ કારણ નથી. મુખ્ય ચુકાદામાં સમાવિષ્ટ
નિર્દેશોની કાયદેસરતા અથવા યોગ્યતા અંગે દલીલચર્ચા કરવી આ ખંડપીઠ માટે
ખુલ્લી નથી. અરજદાર દ્વારા કરવામાં આવેલી એકમાત્ર પ્રાર્થના મુખ્ય ચુકાદાનું
સ્પષ્ટીકરણ કરવાની છે, જેથી અધીનસ્થ અદાલતો તેમાં સમાવિષ્ટ નિર્દેશોને
યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજે અને તેમનો શબ્દશઃ તથા ભાવશઃ અમલ કરે.
[૧૩૪-એફ; ૧૩૫-એ-બી]

૩. અદાલત દ્વારા આપેલ ચુકાદાની અમલવારીને, જ્યારે તેની વિરુદ્ધ
કોઈ અપીલ અથવા પુનર્વિચાર અરજી ન હોય, ત્યારે અનિશ્ચિત અવધિ સુધી

સ્થગિત રાખી શકાતી નથી.

શાહ, ન્યાયમુર્તિશ્રી અનુસાર (ભિન્ન મત)

૧.૧. માત્ર વાદની સુનાવણી ચલાવવામાં થયેલા વિલંબના આધાર પર જ ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરી દેવું ન્યાયસંગત અને યોગ્ય ગણાય નહીં. માત્ર અદાલતના કેલેન્ડરમાં ભારેભરકમ ભીડ હોવા, ન્યાયાધીશો ઉપલબ્ધ ન હોવા અને કેટલીકવાર કોઈપણ પક્ષના વકીલ ઉપલબ્ધ ન હોવા અથવા ફરિયાદ પક્ષના નિયંત્રણની બહારની અન્ય કોઈ પરિસ્થિતિને કારણે થયેલો વિલંબ, ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવાનો આધાર બની શકતો નથી. વધુમાં, સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવી, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠ દ્વારા એ.આર. અંતુલાય અને કરતાર સિંહના કેસોમાં આપવામાં આવેલ નિર્ણયના વિરુદ્ધ જશે. તેથી, રાજ દેવ શર્મા ૧ના કેસમાં આપવામાં આવેલી દિશાઓને સ્થગિત રાખવાની આવશ્યકતા છે અને રાજ્ય સરકારો તથા વડી અદાલતોના રજિસ્ટ્રારોને બાકી રહેલા કામના ભારનો સામનો કરવા માટે વધારાની અદાલતો/વિશેષ અદાલતો સ્થાપવા બાબતે ચોક્કસ યોજનાઓ રજૂ કરવા યોગ્ય દિશાઓ જારી કરવાની જરૂર છે. [૧૩૮-સી; ૧૪૦-બી; ૧૪૮-એફ]

એ.આર. અંતુલય વિ. આર.એસ. નાયક, [૧૯૯૨] ૧ એસ.સી.સી. ૨૨૫; કરતાર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય, [૧૯૯૪] ૩ એસ.સી.સી. ૫૬૯, અનુસરવામાં આવ્યા.

રાજ દેવ શર્મા ૧ વિ. બિહાર રાજ્ય, [૧૯૯૮] ૭ એસ.સી.સી. ૫૦૭, નો

ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૧.૨. એ સાચું છે કે આદર્શ સ્થિતિ એવી હોઈ શકે કે ફોજદારી કેસોનો નિરાકરણ સંસ્થાપનની તારીખથી છ મહિનાની અંદર કરવામાં આવે, અને અપીલોનો નિકાલ દાખલ કરવાની તારીખથી એક વર્ષની અવધિમાં કરવામાં આવે. આ આદર્શ સ્થિતિ હાંસલ કરવા માટે, જો આધારીય સુવિધાઓનો અભાવ હોય અને વિવિધ કારણોસર પ્રક્રિયાત્મક વિલંબ થતો હોય, તો માત્ર નિશ્ચિત સમય વીતી ગયા પછી, જો ફરિયાદ પક્ષ તમામ સાક્ષીઓને તપાસવામાં નિષ્ફળ ગયું હોય, તો આરોપીને નિર્દોષ છૂટકારો આપવો ન્યાયસંગત ગણાવી શકાય નહિ. ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવા માટે સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરતી સૂચનાઓને ધ્યાનમાં લેતા, જેના વિરુદ્ધ ગંભીર આરોપો મૂકવામાં આવ્યા હોય એવો આરોપી માત્ર વિચારણામાં થયેલા વિલંબના આધારે નિર્દોષ છૂટકારો મેળવી બેસે. વિચારણામાં થયેલો વિલંબ હંમેશા આરોપી પ્રત્યે અન્યાયકારક જ હોય એવું નથી અને ક્યારેક તે આવા વિલંબનો લાભ પણ લે છે. જો વિલંબના આધારે ફરિયાદ પક્ષને બંધ કરવાની મંજૂરી આપવાની પ્રથા ચાલુ રાખવામાં આવશે, તો તે કાયદા અને અંતે બંધારણ અનુસાર સમાજના સુવ્યવસ્થિત કાર્ય પર પ્રતિકૂળ અસર કરશે. જો પીડિતોને કોઈ ઉપાય વિના છોડી દેવામાં આવશે, તો તેઓ ગેરકાયદેસર ઉપાયો દ્વારા બદલો લેવા વળશે, જેના પરિણામે ગુનાઓ અને ગુનેગારોમાં વધુ વધારો થશે. સમાજના વિશાળ વર્ગમાં આવેલા લોકો પણ અસુરક્ષિત અને અશાંત અનુભવે અને ન્યાયતંત્ર પ્રત્યેનો તેમનો વિશ્વાસ ડગમગી

ઊઠે. કાયદો ગુનેગારો પરનો પોતાનો નિર્વારક પ્રભાવ ગુમાવી બેસે. [૧૪૫-ઈ; એફ; જ]

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. ચંપા લાલ પુંજાજી શાહ, એ.આઈ.આર. (૧૯૮૧)
એસ.સી. ૧૬૭૫, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૨. બાકી રહેલાં ફોજદારી કેસોના આંકડા સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે. નિકાલ માટેનો માપદંડ જાણીતો છે. જણાવેલ નિકાલના માપદંડને લાગુ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે વિવિધ અદાલતોમાં કામનો બોજ એટલો ભારે છે કે ફોજદારી કેસોનો વ્યવહાર કરવાના ફરજિયાત ન્યાયાધીશોની વર્તમાન સંખ્યાબળ સાથે, તેઓ માટે નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં કેસોનો નિકાલ કરવો લગભગ અસંભવ છે. એ સાચું છે કે આવી પરિસ્થિતિમાં, વધુ વિલંબ કર્યા વિના અથવા કેટલા ન્યાયાધીશો જરૂરી છે તે નિર્ધારિત કરવા માટે નિયુક્તિ સમિતિ અથવા સમિતિઓની પ્રક્રિયા હાથ ધર્યા વિના, કામચલાઉ ધોરણે ફોજદારી કેસોનો વ્યવહાર કરી શકે એવા ન્યાયાધીશોની સંખ્યામાં વધારો કરવો જરૂરી છે. વધુમાં, જ્યાં સુધી ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા તેમજ ગુનાઓની તપાસ કરવાની પદ્ધતિમાં મૂળભૂત સરળીકરણ અને સુવ્યવસ્થિતકરણ થતું નથી, ત્યાં સુધી માત્ર વિચારણામાં થયેલા વિલંબના આધાર પર ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરી દેવું ન્યાયસંગત અને વાજબી ગણાય નહીં. [૧૪૫-એચ; ૧૪૬-એ-બી]

સર્વોચ્ચ અદાલત લીગલ એઈડ કમિટી રિપ્રેઝેન્ટિંગ અન્ડર ટ્રાયલ પ્રિઝનર્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, [૧૯૮૪] ૬ એસ.સી.સી. ૭૩૧; રે:

સ્પેશિયલ અદાલતો બિલ, ૧૯૭૬, [૧૯૭૯] ૧ એસ.સી.સી. ૩૮૦; ગણેશ નારાયણ હેગડે વિ. એસ. બંગારપ્પા અને અન્ય, [૧૯૯૫] ૪ એસ.સી.સી. ૪૧; હુસૈનઆરા ખાતૂન અને અન્ય વિ. હોમ સેક્રેટરી, બિહાર રાજ્ય, [૧૯૮૦] ૧ એસ.સી.સી. ૮૧, નો સંદર્ભ લેવાયો.

૩. જો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની જોગવાઈઓનું, ખાસ કરીને, કલમ ૩૦૯નું કડક પાલન કરવામાં આવે, તો નીચલી અદાલતમાં ચાલતી કાર્યવાહીનો વિલંબ કંઈ અંશે ઓછો કરી શકાય. તે સંબંધિત ન્યાયાધીશ દ્વારા ફરિયાદ પક્ષની સંસ્થાના સક્રિય સહકારથી કરી શકાય. હાલમાં, ઉક્ત જોગવાઈનું ઉદ્ધંધન કરીને પાલન કરવામાં આવે છે. એકવાર ફોજદારી કાર્યવાહી શરૂ થાય પછી, નીચલી અદાલતે જોવું જોઈએ કે ઉક્ત કેસમાં સાક્ષીઓની સતત તપાસ થાય અને હાજર રહેલા સાક્ષીઓની તપાસ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી કાર્યવાહી દિવસપ્રતિદિન ચાલુ રહે. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં, મુદ્દો મુલતવી રાખવા માટે કારણો નોંધવા જોઈએ. જો સુનાવણી અને નિવારણ માટે કેટલાક સેશન્સ કેસો કોઈ ચોક્કસ ન્યાયાધીશને ફાળવવાની પ્રથા અપનાવવામાં આવે, તો તેનાથી નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં તેનો નિવારણ કરવાની જવાબદારી ઉક્ત ન્યાયાધીશ પર નિશ્ચિત થશે. આ પણ સાચું છે કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૧ હેઠળ, અદાલતને એવા સાક્ષીઓની તપાસ કરવાની પૂરતી સત્તા છે, જેઓ કેસના ન્યાયસંગત નિર્ણય માટે અદાલતને આવશ્યક જણાય, પરંતુ આવી સત્તાના ઉપયોગનો આરોપી દ્વારા વિરોધ કરવો અનિવાર્ય હોવાથી, તેનાથી કાર્યવાહી વધુ

વિલંબિત થઈ શકે છે. [૧૪૮-સી; ડી; ઈ; એફ]

ક્રિમિનલ અપિલ ક્ષેત્રાધિકાર : ક્રિમિનલ મિસ્સેલેનિયસ એપ્લીકેશન નં.
૨૩૨૬/૧૯૯૯.

માં

ક્રિમિનલ અપીલ નં. ૧૦૪૫/૧૯૯૮.

પટણા વડી અદાલતના ફોજદારી રિટ જ્યુરિશ્ડિકશન એપ્લીકેશન નં.
૮૦૯/૧૯૯૫ માં તા. ૦૭/૧૨/૧૯૯૫ના ચુકાદા અને આદેશમાંથી.

ગોપાલ સુબ્રમણિયમ, (અતુલ શ્રીધરન) પિટિશનર/અપીલકર્તાની
તરફથી એમ/એસ. કે.એલ. મહેતા એન્ડ કો. માટે.

સામાવાળા તરફથી બી.બી. સિંહ માટે કુમાર રાજેશ સિંહ.

અલ્તાફ અહમદ, અધિક સોલિસિટર જનરલ, પી. પરમેશ્વરન,
એ.ડી.એન. રાવ, અશોક ભાન, ભારત સરકારના કેન્દ્રીય તપાસ બ્યૂરો તરફથી.

નીચેના અદાલતના ચુકાદાઓ/આદેશો જાહેર કરવામાં આવ્યા :

કે.ટી. થોમસ, ન્યાયામુર્તિશ્રી.

કેસના હકીકતો અને પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતા, આ અરજીમાં
કોઈપણ વ્યક્તિને કોઈ નોટિસ આપવાની આવશ્યકતા નથી.

મુખ્ય અપીલમાં, આ અદાલતની ત્રણ ન્યાયાધીશોવાળી ખંડપીઠે, જેમાં
અમમાંથી બે પક્ષકાર હતા, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ માંથી ઉદ્ભવતા

ઝડપી વિચારણાના અધિકારના અસરકારક અમલીકરણ માટે કેટલીક દિશાનિર્દેશો જારી કર્યા છે (જે આ અદાલતની સાત ન્યાયાધીશોવાળી ખંડપીઠે એ. આર. અંતુલાય વિ. આર. એસ. નાઈક (જે.ટી. ૧૯૯૧ (૬) એસ.સી. ૪૭૯) માં માન્ય કર્યો હતો). હાલના હેતુ માટે આવા દિશાનિર્દેશોમાં સંબંધિત નીચે મુજબ છે:

[નિર્દેશ નં. (૧):— જેમા વિચારણા એવો ગુનો સંબંધે હોય કે જેમાં સાત વર્ષથી વધુ ન હોતી કેદની સજા નિર્ધારિત હોય, એવા કેસોમાં, આરોપી જેલમાં હોય કે ન હોય, આરોપનામા હેઠળ આરોપીનો જવાબ નોંધાયેલી તારીખથી બે વર્ષની અવધિ પૂર્ણ થતાં જ, તે અવધિ દરમિયાન ફરિયાદ પક્ષે તેના તમામ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હોય કે ન કરી હોય, અદાલતે ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવા અને ત્યારબાદ કેસની વિચારણા માટે કાયદા મુજબના આગામી તબક્કા તરફ આગળ વધવું.]

[દિશાનિર્દેશ નં. (૩):— જો વિચારાધીન ગુનો ૭ વર્ષથી વધુ અવધિની કેદની સજાપાત્ર હોય, તો આરોપી જેલમાં હોય કે ન હોય, આરોપનામા અંગે આરોપીના જવાબની નોંધ લેવાઈ તેની તારીખથી ૩ વર્ષ પૂર્ણ થતાં, ફરિયાદ પક્ષે તે અવધિ દરમિયાન તમામ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હોય કે ન કરી હોય, અદાલતે ફરિયાદ પક્ષનો પુરાવો બંધ કરવો અને કેસના વિચારણા માટે કાયદા મુજબના આગામી તબક્કે આગળ વધવું; હા, જો નોંધવા યોગ્ય અત્યંત અપવાદરૂપ કારણોસર અને ન્યાયના હિતમાં અદાલતને ઉપરોક્ત સમયમર્યાદાથી આગળ ફરિયાદ પક્ષને પુરાવો રજૂ

કરવા માટે વધુ સમય આપવો આવશ્યક લાગે, તો તે મુજબ કરી શકાશે.]

વર્તમાન અરજીઅરજદાર કેન્દ્રીય અનુસંધાન બ્યુરો ("સીબીઆઈ" સંક્ષેપમાં) દ્વારા ઉપરોક્ત દિશાનિર્દેશોના સ્પષ્ટીકરણ માટે (અને કેટલીક ફેરફાર માટે પણ) એવી રજૂઆત સાથે દાખલ કરવામાં આવી છે કે (૧) ઉક્ત દિશાનિર્દેશો માત્ર ભાવિપ્રભાવી છે અને (૨) કામના ભારને કારણે અદાલત દૈનિક ધોરણે વિચારણા ચાલુ રાખવામાં અસમર્થ હોવાથી જે સમય લાગ્યો હોય તે બાકાત રાખવામાં આવશે. અમે પુનરોચ્ચાર કરવા માંગીએ છીએ કે કોઈ કેસમાં તમામ ફોજદારી કાર્યવાહી પૂર્ણ કરવા માટે અમે કોઈ બાહ્ય સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરી નથી. તેમજ અમે આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠોના એ. આર. અંતુલાય વિ./સ. આર. એસ. નાઈક [જેકે ૧૯૯૧ (૬) એસસી ૪૭૯], અને કરતાર સિંહ વિ./સ. પંજાબ રાજ્ય [જેટી ૧૯૯૪ (૨) એસસી ૪૨૩] ના નિર્ણયોનો વિરોધ પણ કર્યો નથી. અમારા ચુકાદાના પરિચ્છેદ ૧૨ થી ૧૪ માં અમે ઉપરોક્ત ઉદ્દેખિત નિર્ણયોમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતનો વિચાર કર્યો છે અને તેમાં થયેલ અવલોકનોને ધ્યાનમાં રાખીને "ત્વરિત વિચારણા" ના ઉદ્ઘાત આદર્શને શક્ય તેટલી હદ સુધી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, જેને આ અદાલતે પુનઃપુનઃ બંધારણના કલમ ૨૧નું એક અંગ ગણાવ્યો છે।

ફોજદારી કેસોમાં કાર્યવાહી ઝડપી બને અને જેથી ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહી ફોજદારી કાર્યવાહીમાં આરોપી તરીકે ગોઠવાયેલા વ્યક્તિ પર અત્યાચારરૂપ ન બની જાય, તે સમગ્ર વિચારનો આશય એવો હતો. ફરિયાદ

પક્ષની યાંત્રિક સંસ્થા અથવા રાજ્યચંત્રની શિથિલતાના કારણે કોઈપણ કાર્યવાહી અનિશ્ચિતકાળ સુધી લંબાય તેવી મંજૂરી આપી શકાય નહીં, અને આ જ તે મૂળ હેતુ છે જેના લીધે તે સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે, જેના અંદર ફરિયાદ પક્ષનો પુરાવો બંધ કરવો આવશ્યક છે.

એ યાદ રાખવું યોગ્ય છે કે વિવિધ વર્ગોના કેસોમાં ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવા માટે આ અદાલતે સૂચવેલ વિવિધ સમયગાળો પણ નિર્વિવાદ અપવાદરહિત નથી, જે બાબત તેમાં જ પ્રદાન કરાયેલ બે અપવાદોમાંથી નોંધાઈ શકે છે. તેઓ આ મુજબ છે:

["(જ) પરંતુ જો ઉપરોક્ત અવધિની અંદર ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા પૂર્ણ કરવામાં અસમર્થતા, કાર્યવાહી લંબાવવાના આરોપીના વર્તનને આભારી હોય, તો કલમો (૧) થી (૩) હેઠળ આવરી લેવાયેલા કોઈપણ કેસમાં ઉપરોક્ત અવધિની અંદર ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવાની કોઈ અદાલત પર ફરજ નથી."]

[(પ) જ્યાં અદાલતના આદેશોથી અથવા કાયદાની કામગીરીથી વિચારણાની કાર્યવાહી સ્થગિત કરવામાં આવી હોય, ત્યાં જે સમયગાળા દરમિયાન તે સ્થગિતી અમલમાં હતી તેવો સમય ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવા માટે ઉપરોક્ત અવધિમાંથી બહાર રાખવામાં આવશે. ઉપરોક્ત સૂચનાઓ આ અદાલતે "કોમન કોઝ" અ રજિસ્ટર્ડ સોસાયટી વિ./એસ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [જે.ટી. ૧૯૯૬ (૪) એસ.સી. ૭૦૧] માં આપેલ સૂચનાઓ ઉપરાંત અને તેમને અહિત કર્યા વિના રહેશે, જેમને તે જ પીઠ

દ્વારા "કોમન કોઝ" અ રજિસ્ટર્ડ સોસાયટી વિ./એસ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [૧૯૯૬ (૬) એસ.સી.સી. ૭૭૫] માં અહેવાલિત આદેશ દ્વારા સંશોધિત કરવામાં આવી હતી."]

અમે સ્પષ્ટીકરણરૂપે એવું કહેવા પ્રવૃત્ત છીએ કે વધુ સમય મંજૂર કરવાની અદાલતોની વિવેકસત્તા (ઉપરોક્ત દિશાનિર્દેશ નં. (૩) મુજબ "અતિ અસાધારણ કારણો, જેનો ઉલ્લેખ નોંધવામાં આવે, અને ન્યાયના હિતમાં" અમલમાં મૂકી શકાય તેવી) દિશાનિર્દેશ નં. (૧) સંબંધે પણ લાગુ કરી શકાય છે.

સીબીઆઈના મતે, વિલંબ કરનાર આરોપી, ઉક્ત અપવર્જક જોગવાઈનો લાભ "અંતરિમ આદેશો વિરુદ્ધ અપીલ અથવા રિવીઝન દાખલ કરીને લઈ શકે છે અને તે રીતે ઉચ્ચ અદાલતો પાસેથી કોઈ સ્થગિતી આદેશ મેળવ્યા વિના આડકતરી રીતે વિચારણામાં વિલંબ કરશે."

આવી કોઈ આશંકા માટે કોઈ અવકાશ નથી, કારણ કે ચુકાદામાં સ્પષ્ટ રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે જો ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા પૂર્ણ કરવામાં અસમર્થતા આરોપીના વર્તનને આભારી હોય, તો અદાલત પર ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવાની કોઈ ફરજ પડતી નથી. જો કોઈ અંતરિમ આદેશ વિરુદ્ધ દાખલ કરાયેલ કોઈ અપીલ અથવા રિવીઝનરિવીઝન બાકી હોવાના કારણે, ભલે સ્થગિતીનો કોઈ આદેશ ન હોય, નીચલી અદાલતની કાર્યવાહી મુલતવી રાખવામાં આવે, તો ઉપર ઉતારેલ ખંડ (૪) ના વ્યાપમાં તે અવધિનો પણ

સમાવેશ કરવો નીચલી અદાલત માટે ખુલ્લો છે.

અમે નોંધીએ છીએ કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૧ હેઠળ કલ્પાયેલ અદાલતની સત્તા આ અદાલતે મર્યાદિત કરી નથી. ન તો એ. આર. અંતુલેના કેસમાં સાત-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠના નિર્ણયમાં અને ન તો રાજદેવ શર્માના કેસમાં ઝડપી વિચારણા હાંસલ કરવા માટે આવી સત્તા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, રાજદેવ શર્મામાં સમાવિષ્ટ નિર્દેશોના પાલનરૂપે ફરિયાદ પક્ષનું પુરાવું બંધ કરવામાં આવ્યું હોય તો પણ, ફરિયાદ પક્ષ માટે સંહિતાની કલમ ૩૧૧ હેઠળ અદાલતની સત્તાઓનો આશ્રય લેવું હજુ પણ ખુલ્લું છે. અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે જો કોઈ સાક્ષીનું પુરાવું અદાલતને કેસના ન્યાયસંગત નિર્ણય માટે આવશ્યક જણાય, તો આવા કોઈપણ વ્યક્તિને સમન્સ પાઠવી તેની તપાસ કરવી અથવા તેને ફરી બોલાવી તેની પુનઃતપાસ કરવી એ અદાલતનું કર્તવ્ય છે.

શ્રી અલ્તાફ અહમદ, વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલે અમારી સમક્ષ એવી અસર પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે પ્રણાલીસંબંધી કારણોને લીધે નીચલી અદાલતમાં ચાલતા વિચારણામાં સરકારી વકીલ પુરાવા પૂર્ણ કરવામાં અસમર્થ બની શકે અને તેથી તેવો સમય પણ કપાતપાત્ર ગણવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ. કયા પ્રકારના પ્રણાલીસંબંધી કારણો ફરિયાદ પક્ષને તત્કાળ પુરાવા રજૂ કરવામાં અસમર્થ બનાવે છે, તે અંગે કોઈ ચોક્કસતા દર્શાવ્યા વિના, આવા અસ્પષ્ટ આધાર પર સરકારી વકીલને કોઈ લાભ લેવાની પરવાનગી આપવા માટે અમે સંમત નથી. તેમ છતાં, અમે નોંધ્યું છે કે નીચલી અદાલતમાં અધ્યક્ષ

અધિકારીની ગેરહાજરી (શારીરિક અશક્તિના કારણે હોય અથવા અદાલતનો કાર્યભાર સંભાળવામાં થયેલા વિલંબને કારણે હોય) એ એવો માન્ય કારણ છે, જે ફરિયાદ પક્ષને પુરાવા રજૂ કરવામાં અસમર્થ બનાવે છે. તેથી, અમારી દૃષ્ટિએ એવો સમય પણ ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા પૂર્ણ કરવા માટે ચુકાદામાં અમે નિર્ધારિત કરેલી અવધિમાંથી અદાલત દ્વારા બહાર રાખી શકાય.

અન્ય એક સમયગાળો, જે શ્રી અલ્તાફ અહમદ, વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલે વિલંબનું કારણ બનતો હોવાનું દર્શાવ્યું, તે એવો છે કે જ્યારે કોઈ પણ પરિસ્થિતિને કારણે સરકારી વકીલ પદ છોડે છે ત્યારે તેના ઉત્તરાધિકારીને કાર્યભાર સંભાળવા માટે થોડો અંતરાળ ઉભો થાય છે. તેમણે દલીલ કરી કે ઉક્ત મધ્યવર્તી સમયગાળો પણ ઉપરોક્ત સમયગાળાઓમાંથી બાકાત રાખવો જોઈએ. હાલની ખાલી જગ્યામાં સરકારી વકીલની નિમણૂક કરવામાં અનાવશ્યક વિલંબ ન થાય તે જોવાની જવાબદારી રાજ્યની છે. રાજ્ય પોતાની જ નિષ્ક્રિયતાનો લાભ લઈ શકતું નથી. તેમ છતાં, આવી કોઈ પણ પરિસ્થિતિને કારણે વિવાદના ચલણમાં કોઈ સંભવિત અવ્યવસ્થા ન ઊભી થાય તે માટે અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે જો સરકારી વકીલ તરીકે કોઈ નિશ્ચિત વ્યક્તિનો કાર્યકાળ પૂર્ણ થાય, તો તેનો ઉત્તરાધિકારી તેની પાસેથી કાર્યભાર સંભાળે ત્યાં સુધી તે પદ પર યથાવત્ રહેશે અને સરકારી વકીલ તરીકે કાર્ય કરતો રહેશે. જો કોઈ અન્ય કારણસર સરકારી વકીલનું પદ ખાલી પડે, તો તે પદ પર સરકારી વકીલની નિમણૂક કરવા રાજ્ય સરકારને સગવડ થાય તે માટે નિર્દેશ નં. (૧) અને (૩) હેઠળ નિર્ધારિત સમયગાળાઓમાંથી ૩ માસનો સમયગાળો બાકાત રાખવામાં આવશે.

સંહિતાની કલમ ૩૦૯ (૧) મુજબ દરેક નીચલી અદાલત પર સાક્ષીઓની તપાસ દરરોજ ચાલુ રાખવાની ફરજ મૂકવામાં આવી છે, જ્યાં સુધી હાજર રહેલા સાક્ષીઓની તપાસ પૂર્ણ ન થાય. ઉપકલમ આ મુજબ છે:

દરેક તપાસ અથવા વિચારણામાં, કાર્યવાહી શક્ય તેટલી ત્વરિત રીતે હાથ ધરવામાં આવશે, અને ખાસ કરીને, જ્યારે એક વાર સાક્ષીઓની પરીક્ષા શરૂ થઈ જાય, ત્યારે હાજર રહેલા તમામ સાક્ષીઓની પરીક્ષા પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તે દિવસ પ્રતિદિન ચાલુ રાખવામાં આવશે, જો સુધી અદાલત લખી રાખવાના કારણોસર તેને આગામી દિવસથી આગળ મુલતવી રાખવું આવશ્યક હોવાનું ન માને.

સંસદના ઉક્ત અનિવાર્ય નિર્દેશનું ઉદ્ધંધન કરવાની પરવાનગી અમે નીચલી અદાલતને આપી શકતા નથી, જ્યાં સુધી અદાલત પાસે અત્યંત પ્રબળ અને સશક્ત કારણો ન હોય. હાજર રહેલા સાક્ષીઓની તપાસને આગામી કાર્યદિવસથી આગળ મુલતવી રાખવાની પરવાનગી કોઈ અદાલતને નથી.

અમે દરેક વડી અદાલતને વિનંતી કરીએ છીએ કે પરિપત્ર દ્વારા નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશોને સંહિતાની કલમ ૩૦૯નું શબ્દશઃ અને ભાવનાત્મક રીતે પાલન કરવાની આવશ્યકતા અંગે સ્મરણ કરાવે. અમે સંબંધિત વડી અદાલતને આ પણ વિનંતી કરીએ છીએ કે ઉપરોક્ત વિધાનસભાકીય આદેશનું ઉદ્ધંધન કરનાર કોઈ નિશ્ચિત નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશના વર્તનનો નોંધ લે અને કાયદો પરવાનગી આપે તેવી વહીવટી કાર્યવાહી તે બેદરકાર ન્યાયિક અધિકારી વિરુદ્ધ કરે.

શ્રી અલ્તાફ અહમદ, વિદ્વાન એડિશનલ સોલિસિટર જનરલે રજૂ કર્યું કે રાજદેવ શર્માના ચુકાદાની તારીખથી દિશા-નિર્દેશ નં. (૧) અને (૩) ને આગલક્ષી બનાવવામાં ન આવે તો અનેક બાકી રહેલા કેસોમાં ફરિયાદ પક્ષ જોખમમાં મુકાઈ જશે. તેમણે દર્શાવ્યું કે ઉક્ત ચુકાદાની તારીખે સંબંધિત અવધિ અનેક કેસોમાં પૂર્ણ થઈ ચૂકી હતી. અમે ઉક્ત રજૂઆત પર વિચાર કર્યો છે અને અમને તેમાં બળ જણાય છે. તેમાંથી ન્યાયભંગ થવાની શક્યતા ટાળવી આવશ્યક છે. તેથી, અમે એવી શરત સામેલ કરવા ઇચ્છુક છીએ કે રાજદેવ શર્માના કેસમાં ચુકાદાની તારીખે જે ફોજદારી કાર્યવાહી બાકી હતી, તેના સંબંધમાં ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા વધુ એક વર્ષની અવધિનો દાવો કરી શકાય, અને સંબંધિત અદાલતને જો ફોજદારી ન્યાયના વહીવટના હિતમાં તે જરૂરી જણાય તો તેવી મુદતવૃદ્ધિ મંજૂર કરવાની સ્વતંત્રતા રહેશે. કારણ કે અમે ૧૪-૫-૧૯૯૯ થી આજદિન સુધી ચુકાદાના અમલને સ્થગિત રાખ્યો હતો, તેથી સ્થગિતીની ઉક્ત અવધિ ઉપરોક્ત વધારાની એક વર્ષની અવધિમાંથી બહાર રાખવામાં આવશે.

૧૬. ક્રિમિનલ મિસ્સેલેનિયસ એપ્લીકેશનનો ઉપરોક્ત શરતો મુજબ નિકાલ કરવામાં આવે છે.

જ્યારે મેં મારા માનનીય ભાઈ ન્યાયામુર્તિશ્રી કે. ટી. થોમસ દ્વારા તૈયાર કરાયેલ ચુકાદાનો ખરડો વાંચ્યો, ત્યારે તે કાયદા અને ન્યાયને અનુરૂપ હોવાનું મને જણાતા, મેં તેના સાથે મારી સહમતિને આદરપૂર્વક સમર્થન આપ્યું હતું. પરંતુ હવે, મને મારા માનનીય ભાઈ ન્યાયાધીશ એમ. બી. શાહ તરફથી

ચુકાદાનો ખરડો પ્રાપ્ત થયો છે. તેને વાંચ્યા બાદ, મારું મત એ છે કે મારા વિચારોને અલગ આદેશ દ્વારા વ્યક્ત કરવું મારા માટે આવશ્યક છે. પ્રારંભે જ હું સ્પષ્ટ કરું છું કે ન્યાયાધીશ થોમસે વ્યક્ત કરેલા દૃષ્ટિકોણ સાથે હું સંપૂર્ણપણે સહમત છું અને ન્યાયાધીશ શાહ સાથે સહમત થવા માટે હું મારી જાતને સમર્થ બનાવી શકતો નથી.

વર્તમાન અરજીફક્ત આ અદાલતના તારીખ ૦૮/૧૦/૧૯૯૮ ના ક્રિમિનલ અપિલ નં. ૧૦૪૫/૧૯૯૮ માં આપેલ નિર્દેશો બાબતે દિશાનિર્દેશો/ફેરફારો/સ્પષ્ટીકરણ મેળવવા માટે જ દાખલ કરવામાં આવી છે (અરજીના પરિષ્કેદ ૧ જુઓ). આ મુખ્ય અપીલના ચુકાદાની પુનર્વિચાર અરજી નથી. એટલું કહેવું પણ અનાવશ્યક છે કે આ ખંડપીઠ મુખ્ય અપીલના ચુકાદા સામે અપીલ તરીકે બેસી નથી. અહીંના અરજદાર તે અપીલમાં તે રીતે પક્ષકાર નહોતાં. પટણા સ્થિત સી.બી.આઈ.ના પોલીસ અધિક્ષકને, તારીખ ૦૯/૦૯/૧૯૯૬ ના અદાલતી આદેશ દ્વારા, વિશેષ અનુમતિથી અપીલ કરવાની અરજી (ક્રિમિનલ અપિલ નં. ૧૧૭૭/૧૯૯૬) માં દ્વિતીય સામાવાળા તરીકે પક્ષકાર બનાવવામાં આવ્યા હતા અને અનુમતિ મંજૂર થતા, અપીલને ક્રિમિનલ અપિલ નં. ૧૦૪૫/૧૯૯૮ તરીકે નંબર આપવામાં આવ્યો હતો. દલીલો દરમિયાન, અરજદાર તરફથી હાજર રહેલ વિદ્વાન વધારાના સોલિસિટર જનરલે સ્પષ્ટપણે રજૂ કર્યું હતું કે તેઓ માત્ર મુખ્ય અપીલના ચુકાદાનું સ્પષ્ટીકરણ જ માંગે છે, કારણ કે તેમના મતે, નીચલી અદાલતો એવી ભૂલભરેલી ધારણા હેઠળ છે કે ઉક્ત ચુકાદામાં સમાયેલ નિર્દેશો તેમને કોઈ

વિકલ્પ આપતા નથી અને માર્ગદર્શિકાઓમાં દર્શાવેલ સમયગાળો પૂર્ણ થાય ત્યારે તેમને ફરજિયાત રીતે ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવાના રહે છે. તેથી, આ ખંડપીઠ સમક્ષ એવો કોઈ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી કે મુખ્ય અપીલના ચુકાદામાં સમાવાયેલ નિર્દેશો કાનૂનવિરુદ્ધ છે કે કેમ તે પર વિચાર કરે, એ અર્થમાં કે તેઓ આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠોએ અગાઉ આપેલ ચુકાદાઓના વિરુદ્ધ જાય છે. મારા નમ્ર મત મુજબ, આ ખંડપીઠ માટે મુખ્ય ચુકાદામાં સમાવાયેલ નિર્દેશોની કાનૂનીતા અથવા યોગ્યતા અંગે ચર્ચા કરવી ખુલ્લી નથી. અરજદારની એકમાત્ર પ્રાર્થના મુખ્ય ચુકાદાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની છે, જેથી નીચલી અદાલતો તેમાં સમાવાયેલ નિર્દેશોને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજે અને તેનો અક્ષરશઃ તેમજ ભાવનાપૂર્વક અમલ કરે.

એ નિર્દેશ કરવો અનાવશ્યક છે કે બે દાયકાથી વધુ સમયથી, આ અદાલત વારંવાર આરોપીના ઝડપી વિચારણાના અધિકાર પર ભાર મૂકી રહી છે અને ફોજદારી બાબતોના નિકાલમાં થતા વિલંબને ઘટાડવા હેતુથી રાજ્ય તથા અધીનસ્થ ન્યાયતંત્રને યોગ્ય દિશાનિર્દેશો આપી રહી છે. અંતુલાયના કેસ ૧૯૯૨ (૧) એસ.સી.સી. ૨૨૫ માં બંધારણીય પીઠે કેટલીક માર્ગદર્શિકાઓ નિર્ધારિત કરવી યોગ્ય ગણેલી હતી. અદાલતે કહ્યું હતું:

ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, નીચેના સિદ્ધાંતો પ્રગટ થાય છે, જે માર્ગદર્શિકા તરીકે કાર્ય કરે તે હેતુસર દર્શાવવામાં આવે છે. અમે પૂર્વચેતવણી આપવી જરૂરી સમજીએ છીએ કે આ સિદ્ધાંતો સર્વસમાવેશક નથી. તમામ પરિસ્થિતિઓનું પૂર્વાનુમાન કરવું મુશ્કેલ છે. તેમજ કોઈ કડક અને અચૂક નિયમો

નિર્ધારિત કરવું પણ શક્ય નથી.

અપરાધોના વિચારણા માટે કોઈ સમયમર્યાદા નક્કી કરવી ન તો સલાહયોગ્ય છે અને ન તો વ્યવહારુ છે, એવું જણાવતાં અદાલતે પ્રસ્તાવ નં. ૯ માં નીચે મુજબ જણાવવાનું યથોચિત ધ્યાન રાખ્યું હતું:

["સામાન્ય રીતે કહીએ તો, જ્યાં અદાલત આ નિષ્કર્ષે આવે છે કે આરોપીના ઝડપી ન્યાયવિચારણાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું છે, ત્યાં આરોપો અથવા, પ્રસંગાનુસાર, દોષિત ઠરાવ, રદ કરવામાં આવશે. પરંતુ, આ જ માત્ર ઉપલબ્ધ માર્ગ નથી. આપેલ કેસમાં ગુનાનું સ્વરૂપ અને અન્ય પરિસ્થિતિઓ એવી હોઈ શકે છે કે કાર્યવાહી રદ કરવી ન્યાયના હિતમાં ન હોય. આવા કેસમાં, અદાલતને અન્ય યોગ્ય આદેશ કરવાની સત્તા છે — જેમાં, જ્યાં ન્યાયવિચારણા પૂર્ણ થઈ નથી ત્યાં તે નક્કી કરેલી મુદતમાં પૂર્ણ કરવાની દિશા આપતો આદેશ, અથવા જ્યાં ન્યાયવિચારણા પૂર્ણ થઈ ગઈ હોય ત્યાં સજા ઘટાડવાનો આદેશ, જો કેસની પરિસ્થિતિઓમાં તે ન્યાયસંગત અને સમતાસંગત માનવામાં આવે, તેનો સમાવેશ થાય છે." (અંડરલાઈન મારું)]

તેથી, બંધારણીય ખંડપીઠે એન્ટુલેઈના કેસમાં જ યોગ્ય કેસોમાં નક્કી સમયમર્યાદામાં નીચલી અદાલતી કાર્યવાહી પૂર્ણ કરવાનો આદેશ વિચાર્યો હતો. હકીકતમાં, વર્તમાન કેસની મુખ્ય અપીલમાં આપેલા ચુકાદામાં, અદાલતે નીચલી અદાલતી કાર્યવાહી પૂર્ણ કરવા માટે કોઈ સમયમર્યાદા નક્કી કરી નથી. તેથી, અદાલતે માત્ર ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓમાં ફરિયાદ પક્ષનું કામકાજ બંધ

કરવા માટે માર્ગદર્શિકાઓ નિર્ધારિત કરી છે. નીચલી અદાલતી કાર્યવાહીનો નિકાલ કરવા માટે સમયમર્યાદા નક્કી કરવી અને ફરિયાદ પક્ષે પોતાનો પુરાવો પૂર્ણ કરવા માટે સમયમર્યાદા નક્કી કરવી, આ બંનેમાં તફાવત છે. મુખ્ય ચુકાદામાં સમાવિષ્ટ માર્ગદર્શિકાઓનું અવલોકન કરતાં જ સ્પષ્ટ થાય છે કે, દરેક કેસમાં, તેના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓની પરવા કર્યા વિના લાગુ પડે એવો કોઈ કઠોર અને અચલ નિયમ નથી. જો વિલંબ ફરિયાદ પક્ષની કોઈ ભૂલને કારણે થયો ન હોય, તો ફરિયાદ પક્ષ માટે સંબંધિત તથ્યો અદાલત સમક્ષ મૂકવા અને પોતાના પુરાવા રજૂ કરવા માટે વધુ સમય માગવો ખુલ્લો છે. આ બાબત ચુકાદાના ફકરા ૧૬ માંની ખંડિકા ૩ ના અંતિમ ભાગથી સ્પષ્ટ થાય છે. ભલે ફકરા ૧૬ માંની ખંડિકા ૧ જેવી કોઈ સ્પષ્ટ અપવાદરૂપ જોગવાઈ ન હોય, તો પણ સ્થિતિ એ જ રહેશે. અપીલમાં આપેલા ચુકાદાને એવું સમજી શકાય નહીં કે તે ફરિયાદ પક્ષને દંડિત કરે છે અને જ્યારે વિલંબ માટે તે જવાબદાર નથી ત્યારે પણ તેને પુરાવો રજૂ કરવામાંથી અટકાવે છે.

મુખ્ય અપીલની સુનાવણી થઈ રહી હતી ત્યારે અદાલતના ધ્યાન પર લાવવામાં આવેલ કેટલીક હકીકતો નોંધમાં મૂકવી આવશ્યક છે. માત્ર બિહાર રાજ્યમાં જ અનેક કેસો ૨૫ વર્ષથી વધુ સમયથી બાકી હતા. ડિસે. ૧૯૯૬ માં સી.બી.આઈ. અદાલતના વિશેષ ન્યાયાધીશે રજૂ કરેલા અહેવાલમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે, ૧૯૮૨ થી બાકી રહેલા એક કેસમાં ફરિયાદ પક્ષે કુલ ૪૦ જેટલા સાક્ષીઓને દર્શાવ્યા હતા, પરંતુ ૧૯૯૬ સુધીમાં માત્ર ૩ સાક્ષીઓની જ પૂછપરછ કરી હતી; તેમાંનો છેલ્લો સાક્ષી ૩-૯-૯૩ના રોજ તપાસવામાં આવ્યો હતો.

અહેવાલમાં આ પણ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે, ત્યારબાદ ફરિયાદ પક્ષે બાકીના સાક્ષીઓને તપાસવા માટે ૩૬ મુલતવી રાખાણીઓ લીધી હતી, પરંતુ તેમાથી એકપણ સાક્ષીને હાજર કર્યો નહોતો. આવા સેંકડો કેસો હતા અને જો આ અદાલત માત્ર એટલું પુનરોચ્ચાર કરીને કે ઝડપી વિચારણાનો અધિકાર ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧માં નિહિત મૂળભૂત અધિકાર છે, પરંતુ વિચારણાની પૂર્ણતા માટે કોઈ સમયમર્યાદા નક્કી કરી શકાતી નથી, તેમ કહીને નિષ્ક્રિય રીતે જોતું રહેશે, તો સમસ્યા સદાકાળ માટે અનિર્ણિત જ રહેશે. મારા આદરણીય સહન્યાયાધીશ ન્યાયમૂર્તિ શાહ દ્વારા એવું જણાવાયું છે કે “મુખ્ય અપીલના ચુકાદામાં નિર્ધારિત સમયમર્યાદાના કારણે આરોપીને અનધિકૃત લાભ મળશે અને તેનાથી સમાજ પ્રત્યે અન્યાય થવાની શક્યતા છે. તેમણે આ પણ અવલોકન કર્યું છે કે વિશાળ પાયાના છેતરપિંડીમાંથી લાભાન્વિત થયેલા બધા લાભાર્થીઓ, જાહેર ખજાના અથવા ખાનગી નિયોજક પાસેથી મોટી રકમનો ગેરવપરાશ કરનાર તમામ કર્મચારીઓ અથવા ભ્રષ્ટાચારના કેસોમાં વિચારાધીન આરોપીઓને કાયદાના અમલીકરણની પદ્ધતિમાં અનધિકૃત લાભ મળી જશે.” આદરપૂર્વક, હું આ સાથે સહમત થઈ શકતો નથી. હકીકતમાં, ન્યાયમૂર્તિ શાહે પોતે ગણેશ નારાયણ હેગડે વિ. એસ. બંગારપ્પા અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૫ (૪) એસ.સી. ૧૨૪] ના ચુકાદામાંથી એક અવતરણ ઉદ્ધૃત કર્યું છે. તે અવતરણમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, ઉચ્ચ અદાલતોમાં થયેલા તમામ વિદ્વેષો પછી જ્યારે કેસ વિચારણાની અવસ્થાએ પહોંચે છે, ત્યારે સમય પોતાનો પ્રભાવ પાડી ચૂક્યો હોય છે, સાક્ષીઓને પ્રભાવિત કરી દેવામાં આવે છે, પુરાવા અદૃશ્ય

થઈ જાય છે અને ફરિયાદ પક્ષનો રસ ઘટી જાય છે. એ દર્શાવવું અનાવશ્યક છે કે જ્યારે ફરિયાદ પક્ષ પોતાના સાક્ષીઓને હાજર કરવામાં વિલંબ કરે છે, ત્યારે આવા સાક્ષીઓની ક્ષીણ થતી માનવીય સ્મૃતિ નિશ્ચિતપણે આરોપીને લાભદાયી બની શકે છે અને આવા કેસોમાં પણ પ્રણાલીની નિષ્ફળતા જ થશે. આ સમસ્યા એ એવા વ્યક્તિઓના મૂળભૂત માનવાધિકારોની છે, જેઓ વર્ષો સુધી જેલમાં કંટાળાભેર અટવાયેલા રહે છે, અને કેટલાંક કેસોમાં તો વિચારણાની પૂર્ણતા પહેલાં જ તે સમયગાળો તેમના વિરુદ્ધ આક્ષેપિત ગુનાઓ માટે નિર્ધારિત સજાના મહત્તમ ગાળાથી પણ વધુ થઈ જાય છે. જો આરોપીઓ જેલમાં ન હોય, તો પણ તેઓ એવી પ્રચંડ માનસિક પીડા સહન કરતા હોય છે જાણે તેમના માથા ઉપર ખંજર લટકી રહ્યો હોય. વિચારણાના અંતે તેઓ નિર્દોષ જણાય તો શું તેમને વળતર મળી શકે?

અંતુલાયના કેસમાં દર્શાવ્યા મુજબ, અદાલતે સંબંધિત અનેક પરિબલોનું સંતુલન સાધી અને તેમનું તોલમાપ કરીને દરેક કેસમાં આ નક્કી કરવું પડે છે કે આપેલ કેસમાં ઝડપી વાદપ્રક્રિયાનો અધિકાર નકારવામાં આવ્યો છે કે નહીં. નીચલી અદાલતોને યોગ્ય સંતુલન કસોટી અથવા સંતુલન પ્રક્રિયા લાગુ કરવામાં સક્ષમ બનાવવા માટે જ મુખ્ય અપીલના ચુકાદામાં માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા છે.

ચૂકાદામાં એ પણ સાવધાનીપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે તેમાં આપવામાં આવેલ નિર્દેશો માત્ર અંતુલાયના કેસમાં બંધારણીય પીઠ દ્વારા પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતોને પૂરક બનવા માટે છે અને તે ઉપરાંત, તેમજ આ અદાલત

દ્વારા "કોમન કોઝ" કેસમાં [(૧૯૯૬) (૪) એસ.સી.સી. ૩૩] અને [(૧૯૯૬) (૬) એસ.સી.સી. ૭૭૫] માં જારી કરવામાં આવેલા નિર્દેશોને અશ્વુણ રાખીને આપવામાં આવેલા છે.

અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદાની અમલવારીને, જ્યારે તેના વિરુદ્ધ કોઈ અપીલ અથવા પુનર્વિચાર અરજી નથી, ત્યારે અનિશ્ચિત કાળ સુધી સ્થગિત રાખી શકાય છે એવું કેવી રીતે માન્ય ઠરી શકે, તે હું મૂલવી શકતો નથી. અરજીમાં પ્રાર્થના 'એ' ટકાઉ નથી અને આ ખંડપીઠ દ્વારા તેને સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. પ્રાર્થના 'ઇ' અંગે, હુસૈનારા ખાતૂન અને અન્ય વિ. હોમ સેક્રેટરી, બિહાર રાજ્ય [(૧૯૮૦ ૧ એસ.સી.સી. ૮૧] પછીથી આ અદાલત દ્વારા રાજ્ય સરકારોને વારંવાર દિશાનિર્દેશો આપવામાં આવતા રહ્યા છે અને આવા દિશાનિર્દેશોનું પાલન કરવા યોગ્ય પગલાં લેવું તમામ રાજ્ય સરકારોની ફરજિયાત ફરજ છે. જો રાજ્ય સરકારો ન્યાયના યોગ્ય વહીવટમાં રસ ધરાવતી હોય, તો આ અદાલતે તેના અગાઉના ચુકાદાઓમાં વારંવાર દર્શાવ્યા મુજબ, તેમણે પોતાની બંધારણીય ફરજોનું પાલન કરવું જોઈએ.

પરિણામે, માત્ર જે સ્પષ્ટીકરણો કરવાના આવશ્યક છે તે ન્યાયમૂર્તિ થોમસના આદેશમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને હું તે સાથે મારી સહમતિ વ્યક્ત કરું છું. મારા ભાઈ ન્યાયમૂર્તિ શાહે જણાવ્યું છે તેમ, પ્રાર્થના 'અ' કે પ્રાર્થના 'ઇ' પૈકી કોઈપણ મંજૂર કરી શકાતી નથી.

એમ.બી. શાહ, ન્યાયાધીશ.

મારા વિદ્વાન ભાઈ કે. ટી. થોમસ, ન્યાયાધીશ દ્વારા પ્રસ્તુત ચુકાદો

વાંચવાનો મને લાભ મળ્યો છે. સંપૂર્ણ માન અને વિનમ્રતા સાથે, હું એવું માનું છું કે રાજ દેવ શર્મા વિ./ સ્ટેટ ઓફ બિહાર [જે.ટી. ૧૯૯૮ (૭) એસ.સી. ૧] માં આપવામાં આવેલા નિર્દેશોને સ્થગિત રાખવાની જરૂર છે અને પ્રાર્થના (ઈ) માં માગવામાં આવેલ મુજબ યોગ્ય નિર્દેશો આપવામાં આવવા જોઈએ.

કેન્દ્રીય અનુસંધાન બ્યુરોએ રાજ દેવ શર્મા વિ. બિહાર રાજ્ય [જે.ટી. ૧૯૯૮ (૭) એસ.સી. ૧] મામલામાં આ અદાલતની ત્રણ-ન્યાયાધીશોની પીઠ દ્વારા ૮-૧૦-૧૯૯૮ ના રોજ આપવામાં આવેલા નિર્દેશો અંગે નિર્દેશો માટે/ફેરફાર માટે/સ્પષ્ટીકરણ માટે આ અરજી દાખલ કરી છે. ઉક્ત અરજીમાં, અદાલતને વિનંતી કરતાં નીચે મુજબની પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે.

["(એ) આ માનનીય અદાલતના કિમિનલ અપિલ નં. ૧૦૪૫/૧૯૯૮ માં તા. ૮-૧૦-૧૯૯૮ના ચુકાદા/આદેશના અમલને સ્થગિત રાખવાનો આદેશ;]

[(બી) કિમિનલ અપિલ નં. ૧૦૪૫/૯૮ માં તા. ૮-૧૦-૧૯૯૮નો ચુકાદો/આદેશ માત્ર ભાવિ અસર જ ધરાવશે તે અંગેની સ્પષ્ટતા;]

[(સી) સ્પષ્ટ કરવામાં આવે કે કામના દબાણના કારણે અદાલતોને દૈનિક ધોરણે વિચારણા ચલાવી શકવામાં આવેલી અસમર્થતાને કારણે લાગેલો સમય બાકાત રાખવામાં આવશે;]

[(ડી) સ્પષ્ટ કરવામાં આવે કે (૧૯૯૬) ૪ એસ.સી.સી. ૩૩ માં અહેવાલિત પ્રથમ કોમન કોઝ ચુકાદાના પરિણેદ ૪ માં અને (૧૯૯૬) ૬

એસ.સી.સી. ૭૭૫ માં અહેવાલિત બીજા કોમન કોઝ ચુકાદાના પરિણેદ ૩ માં કરવામાં આવેલા અપવાદો યથાવત્ ચાલુ રહેશે;]

[(૫) બાકી રહેલા કામના ભારને પહોંચી વળવા માટે વધારાની અદાલતો/વિશેષ અદાલતો (કાયમી/એડ હોક) સ્થાપવા અંગે ચોક્કસ યોજનાઓ રજૂ કરે તે માટે રાજ્ય સરકારો અને વડી અદાલતના રજિસ્ટ્રારોને દિશાનિર્દેશો જારી કરવા."]

રાજ દેઓ શર્માના કેસમાં વિવિધ નિર્ણયોનું વિચારણા કર્યા પછી, અદાલતે અન્ય બાબતો ઉપરાંત પરિણેદ ૧૭ માં નીચે મુજબ નિર્દેશ આપ્યો હતો:

["(૧) જ્યાં કાર્યવાહી એવા ગુના માટે હોય કે જે માટે સાત વર્ષથી વધુ ન હોય તેવી મુદતની કેદની સજા નિર્ધારિત હોય, ત્યાં આરોપી જેલમાં હોય કે ન હોય, આરોપ સામે ઘડાયેલ આરોપો અંગે આરોપીની દલીલ નોંધવાની તારીખથી બે વર્ષની અવધિ પૂર્ણ થતા ફરિયાદ પક્ષના તમામ સાક્ષીઓની તપાસ થઈ હોય કે ન થઈ હોય, અદાલત ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરશે અને ત્યારબાદ કેસની કાર્યવાહી માટે કાયદામાં નક્કી કરાયેલ આગળના તબક્કે આગળ વધી શકશે."]

[(૨).]

[(૩) જો વિચારાધીન ગુનો ૭ વર્ષથી વધુ અવધિની કેદથી દંડનીય હોય, તો આરોપી જેલમાં હોય કે ન હોય, આરોપ વિરુદ્ધ ઘડાયેલ આક્ષેપ અંગે આરોપીનું નિવેદન નોંધાયેલી તારીખથી ૩ વર્ષ પૂર્ણ થતાં ફરિયાદ પક્ષે તે

અવધિમાં તમામ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હોય કે ન કરી હોય, અદાલત ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરશે અને અદાલત કાયદા મુજબ કેસના વિચારણા માટેની આગળની કાર્યવાહી કરી શકશે, જો કે નોંધપાત્ર અને અતિઅપવાદરૂપ કારણોસર તથા ન્યાયના હિતમાં અદાલતને ઉપરોક્ત સમયમર્યાદા બાદ ફરિયાદ પક્ષને પુરાવા રજૂ કરવા માટે વધુ સમય આપવો જરૂરી લાગે તો તે મુજબ કરી શકશે.]

[(જ) અને (પ)]

એ સાચું છે કે આદર્શ પરિસ્થિતિ એવી હોઈ શકે કે ફોજદારી કેસો સ્થાપનાની તારીખથી છ મહિનાની અંદર ચલાવી પૂર્ણ કરવામાં આવે, અને અપીલો દાખલ કરવાની તારીખથી એક વર્ષની અવધિમાં નિપટાવવામાં આવે. આ આદર્શ પરિસ્થિતિ હાંસલ કરવા માટે, જો માળખાકીય સુવિધાઓનો અભાવ હોય અને વિવિધ કારણોસર પ્રક્રિયાત્મક વિલંબ થતો હોય, તો શું કરવું જરૂરી છે — આવી પરિસ્થિતિમાં, જો ફરિયાદ પક્ષ તમામ સાક્ષીઓને તપાસવામાં નિષ્ફળ ગયું હોય, તો નિશ્ચિત સમયગાળો વીતી જવા બાદ આરોપીને નિર્દોષ છૂટકારો આપવો યોગ્ય ગણાય ખરો? અને, જો અપીલીય સત્તાધિકારી નિશ્ચિત સમયમર્યાદામાં તેનો નિર્ણય કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો શું અપીલ ફગાવી શકાય? મારા મત મુજબ, આવું કરવું સમાજ અને ગુનાઓથી પ્રભાવિત પીડિતો માટે ન્યાયસંગત અને વાજબી નહીં ગણાય.

ઉપરોક્ત પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા આદેશોએ વાસ્તવમાં એવા કેસોમાં, જ્યાં ગુનો સાત વર્ષથી વધુ ન હોય તેવી કેદથી દંડનીય હોય અથવા

સાત વર્ષથી વધુ અવધિની કેદથી દંડનીય હોય, ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવા માટે સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરી દીધી હતી. આ આદેશોના દૃષ્ટિકોણથી, અનેક કેસોમાં વિલંબ અદાલત સમક્ષ મોટા પ્રમાણમાં કેસો બાકી હોવાને કારણે અને કાર્યભારને પહોંચી વળવા માટે ન્યાયાધીશોની અપૂરતી સંખ્યા હોવાને કારણે થયો હોઈ શકે છે, તે હકીકતનો વિચાર કર્યા વિના, આરોપીને માત્ર વિલંબના આધારે નિર્દોષ છૂટકારો મળવાની અથવા મુક્ત કરવામાં આવવાની શક્યતા રહે છે. માત્ર અદાલતની કાર્યસૂચિમાં ભીડ, ન્યાયાધીશોની અનુપલબ્ધતા અને ક્યારેક કોઈપણ પક્ષના વકીલની અનુપલબ્ધતા અથવા ફરિયાદ પક્ષના નિયંત્રણની બહારની અન્ય કોઈ પરિસ્થિતિઓને કારણે થયેલો વિલંબ, ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવા માટેનું આધાર બની શકતો નથી.

એ સત્ય છે કે નાગરિક કે ફોજદારી કેસમાં ત્વરિત વિચારણા અનિવાર્ય છે. સમાજમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ પર તેનો પોતાનો પ્રભાવ પડતો હોવાથી ફોજદારી કેસોમાં તેનું મહત્વ ઘણું વધુ છે. તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં કલમ ૩૦૯ સહિત વિવિધ જોગવાઈઓ છે. એ પણ સત્ય છે કે આ અદાલતે નિર્ણયો ની શ્રેણીમાં ભારપૂર્વક દર્શાવ્યું છે કે કલમ ૧૪, ૧૯ અને ૨૧ પરસ્પર એકબીજાને આધાર આપે છે અને પોષે છે, અને વ્યક્તિને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરતી કોઈપણ કાયદાકીય જોગવાઈએ એવી પ્રક્રિયા નિર્ધારિત કરવી આવશ્યક છે જે ન્યાયસંગત, વાજબી અને સમચિત હોય, એટલે કે એવી પ્રક્રિયા જે ત્વરિત વિચારણાને પ્રોત્સાહન આપે. તેમ છતાં, ત્વરિત વિચારણાનો આ પ્રશંસનીય ઉદ્દેશ વિવિધ કારણોસર નિષ્ફળ બને છે.

ભારતીય દંડ સંહિતા તથા અન્ય અધિનિયમો હેઠળના વિવિધ ગુનાઓની વિચારણા કરવા માટે રચાયેલ અદાલતોની સંખ્યા પૂરતી નથી અને આ અદાલતોમાં ન્યાયાધીશોની નિમણૂકમાં વિલંબ થતો હોવાથી કેસોનો ઢગલો એકત્રિત થયો છે. તેથી, વિચારણાધીન કેદીઓના હકોના સંરક્ષણ માટે, આ અદાલતે સર્વોચ્ચ અદાલત લીગલ એઈડ કમિટી રિપ્રેઝેન્ટિંગ અંડર ટ્રાયલ પ્રિઝનર્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [જેટી ૧૯૮૪ (૬) એસસી ૫૪૪] માં એક એવી યોજના વિકસાવી હતી કે નિર્ધારિત સમયગાળો પસાર થયા પછી તેમને જામીન પર મુક્ત કરવામાં આવે.

ઉક્ત ચુકાદામાં આપેલ નિર્દેશોના પરિણામે નિશ્ચિત સમયગાળો વીતી જતાં વિચારાધીન કેદીઓને જેલમાં રાખવામાં આવતા નથી, છતાં તેમના વિવાદના વિચારણાનો પ્રશ્ન યથાવત્ રહે છે. જો વિવિધ કારણોસર તેમની વિચારણા મોડે પડે, તો શું નીચલી અદાલતોને કેસમાં આગળની કાર્યવાહી બંધ કરવા અને વધુ પુરાવા નોંધ્યા વિના તે જનો નિકાલ કરવા એવો નિર્દેશ આપવો ન્યાયસંગત, યુક્તિસંગત અને વાજબી ગણાય? તેનું પરિણામ એવા કેસોમાં તેમના નિર્દોષ છૂટકારો અથવા મુક્તિરૂપ થશે. કેટલાક કેસોમાં આરોપીઓ સામેના આક્ષેપો ગંભીર સ્વરૂપના હોઈ શકે, જેમ કે ભ્રષ્ટાચાર, જેણે સમગ્ર સમાજના નૈતિક તંતુ પર પ્રતિકૂળ અસર પાડી છે, સત્તા અથવા અધિકાર ધરાવતા વ્યક્તિઓ દ્વારા વિશાળ પાયે થયેલી છેતરપિંડી અને ગેરવહેંચણી, તથા માનવ શરીર વિરુદ્ધના ગુનાઓ, જેમાં બળાત્કારનો સમાવેશ થાય છે. આવા તમામ કેસોમાં, રાજ દેવ શર્માના કેસના પરિચ્છેદ ૧૭ માં નિર્દેશિત મુજબ

સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવાથી આરોપી, જેમાં ભયંકર આરોપીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેમને અયોગ્ય લાભ મળી જશે. મારા વિનમ્ર મત મુજબ, આથી સમાજ સાથે, પીડિતો સાથે અથવા વિચારણામાં થયેલા આવા વિલંબ માટે જવાબદાર ન હોય એવા હત્યા પામેલા પીડિતના વારસદારો સાથે અન્યાય થવાનો પરિણામ આવી શકે છે. વિશાળ પાયે થયેલી છેતરપિંડીના બધા લાભાર્થીઓ, જાહેર ખજાનામાંથી અથવા ખાનગી માલિક પાસેથી મોટી રકમની ગેરવહેંચણી કરનાર બધા કર્મચારીઓ, અથવા ભ્રષ્ટાચારના કેસોમાં જેમની સામે વિચારણા ચાલી રહી છે એવા આરોપીઓને, કાયદાના અમલીકરણની વ્યવસ્થાની કિંમત પર અયોગ્ય લાભ મળી જશે.

એ જણાવવાનું છે કે ફોજદારી કેસોના નિકાલ માટે સમયમર્યાદા નક્કી કરવાની દલીલ અંગે અબ્દુલ રહેમાન અંતુલાય વિ./સ. આર. એસ. નાયક [જે.ટી. ૧૯૯૧ (૬) સી.સી. ૪૩૧] માં વિચારણા કરવામાં આવી હતી, જેમાં આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે ઠરાવ્યું હતું કે એટલું કહેવું પૂરતું છે કે અનુચ્છેદ ૨૧માંથી ઉત્પન્ન થતી ઝડપી વિચારણાની બંધારણીય બાંધધરી સંહિતાની જોગવાઈઓમાં યોગ્ય રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે, પરંતુ વિચારણા માટેનો સંબંધિત પ્રશ્ન એવો છે કે "કેટલો વિલંબ અતિશય લાંબો ગણાય -" અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે ફોજદારી કાર્યવાહી પૂર્ણ કરવા માટે કોઈ સમયપત્રક નક્કી કરવું શક્ય નથી. વિલંબના વિવિધ કારણોની વિચારણા કર્યા બાદ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે "બધી ફોજદારી કાર્યવાહી પૂર્ણ કરવા માટે કોઈ બાહ્ય સમયમર્યાદા દોરવી કે નિર્ધારિત કરવી ન તો સલાહસ્પ છે અને ન તો વ્યવહારુ છે." અદાલતે

વધુમાં નિરીક્ષણ કર્યું કે-

[“કેટલાક ગુનાઓ તેમના સ્વભાવથી જ એવા હોય છે કે, ઉદાહરણ તરીકે, ષડ્યંત્રના કેસો, ગેરવહીવટના કેસો, ગબન, છેતરપિંડી, ખોટા દસ્તાવેજ બનાવવાના ગુનાઓ, દેશદ્રોહ, જાહેર સેવકો દ્વારા અસંગત પ્રમાણમાં સંપત્તિ હાંસલ કરવાના કેસો, ઉચ્ચ જાહેર સેવકો અને ઉચ્ચ જાહેર અધિકારીઓ વિરુદ્ધના ભ્રષ્ટાચારના કેસોમાં તપાસ અને વિચારણામાં વધુ સમય લાગે છે. વધુમાં, દરેક અદાલત, જિલ્લો, પ્રદેશ અને રાજ્યમાં કામનો બોજો ભિન્ન હોય છે. આ હકીકત એટલી સુવિદિત છે કે અમારી તરફથી તેની ઉદાહરણ સાથે વ્યાખ્યા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અનેક સ્થળોએ જરૂરી સંખ્યામાં અદાલતો ઉપલબ્ધ નથી. કેટલાક સ્થળોએ બારના સભ્યો દ્વારા થતી વારંવારની હડતાલો કાર્યસૂચીમાં વિશેષ ઊભો કરે છે. સંક્ષેપમાં, પરિસ્થિતિઓના સ્વભાવ અને વર્તમાન સમયની સ્થિતિને જોતા એવી કોઈ સમયમર્યાદા નક્કી કરવી શક્ય નથી કે જેના બાદ કોઈ ફોજદારી કાર્યવાહી આગળ વધવા દેવામાં ન આવે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા માં પણ, સર્વોચ્ચ અદાલતે આવી રેખા દોરવાનો ઇનકાર કર્યો છે. તમામ ફોજદારી કાર્યવાહી પૂર્ણ કરવા માટે કોઈ બાહ્ય સમયમર્યાદા દોરવી કે નિર્ધારિત કરવી ન તો યોગ્ય છે અને ન તો કાર્યસાધ્ય છે. ઝડપભર્યા વિચારણાના અધિકારને કાર્યરત બનાવવા માટે એવું કરવું આવશ્યક પણ નથી. આવી કોઈ બાહ્ય મર્યાદા વિના તે અધિકાર મૃગજળ સમાન બની જાય છે, એમ માનવા માટે પણ અમે

સંતુષ્ટ નથી."]

અંતે, વિવિધ દલીલો પર વિચારણા કર્યા બાદ, અદાલતે પરિચ્છેદ ૮૬ માં અન્ય બાબતો ઉપરાંત આ મુજબ ઠરાવ્યું :

(૫) અતિશય વિલંબ થયો છે કે નહીં (જેના પરિણામે ઝડપી વિચારણાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થાય છે) તે નક્કી કરતી વખતે, ગુનાની પ્રકૃતિ, આરોપીઓ અને સાક્ષીઓની સંખ્યા, સંબંધિત અદાલત પરનો કામનો ભાર, પ્રચલિત સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓ તથા જેને પ્રણાલીકૃત વિલંબો કહેવામાં આવે છે તેવા અન્ય તમામ અનુસંગી સંજોગોને ધ્યાનમાં લેવા જરૂરી છે. એ સાચું છે કે ઝડપી વિચારણા સુનિશ્ચિત કરવાની ફરજ રાજ્યની છે અને રાજ્યમાં ન્યાયતંત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે, પરંતુ આવા વિષયોમાં અતિશય શાબ્દિક દૃષ્ટિકોણને બદલે વાસ્તવવાદી અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો જોઈએ.]

[(૮) અંતે, અદાલતે અનેક સંબંધિત પરિબળોનું સંતુલન સ્થાપિત કરી અને તેમનું તોલમાપ કરીને, 'સંતુલન કસોટી' અથવા 'સંતુલન પ્રક્રિયા' લાગુ પાડી, દરેક કેસમાં આ નક્કી કરવાનું રહે છે કે નિર્ધારિત કેસમાં ઝડપી વિચારણાનો અધિકાર નકારવામાં આવ્યો છે કે કેમ.]

[(૯) સામાન્ય રીતે કહીએ તો, જ્યાં અદાલત આ નિષ્કર્ષે આવે છે કે આરોપીના ઝડપી વિચારણાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું છે, ત્યાં આરોપો અથવા દોષિત ઠરાવ, જે સ્થિતિ હોય તે મુજબ, રદ કરવામાં આવશે. પરંતુ આ જ એકમાત્ર ખુલ્લો માર્ગ નથી. કોઈ નિર્ધારિત કેસમાં ગુનાનું

સ્વરૂપ અને અન્ય પરિસ્થિતિઓ એવી હોઈ શકે છે કે કાર્યવાહી રદ કરવી ન્યાયના હિતમાં ન હોય. એવા કેસમાં, જ્યાં વિચારણા પૂર્ણ થઈ નથી ત્યાં નિશ્ચિત સમયમર્યાદામાં વિચારણા પૂર્ણ કરવાનો આદેશ સહિત, અથવા જ્યાં વિચારણા પૂર્ણ થઈ ગઈ હોય ત્યાં સજા ઘટાડવાનો આદેશ સહિત, કેસની પરિસ્થિતિઓમાં જે ન્યાયસંગત અને સમતાસંગત માનવામાં આવે તેવો અન્ય યોગ્ય આદેશ કરવાનો અધિકાર અદાલતને છે.]

[(૧૦) ગુનાઓની સુનાવણી માટે કોઈ સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવી ન તો વાંછનીય છે અને ન તો વ્યવહારૂ છે. આવી કોઈપણ નિયમાવલી અવશ્ય જ શરતી સ્વરૂપની રહેશે. માત્ર ન્યાયોચિતતાનું પ્રમાણ આપવાનો ભાર ફરિયાદ પક્ષના ખર્ચા ઉપર ખસેડવા માટે પણ એવો નિયમ વિકસિત કરી શકાય નહીં. ઝડપી સુનાવણીના અધિકારના ઇનકાર અંગેની ફરિયાદના દરેક મામલામાં, વિલંબનું ન્યાયોચિત કારણ દર્શાવવું અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપવું પ્રાથમિક રીતે ફરિયાદ પક્ષનું કાર્ય છે. તે જ સમયે, એવી ફરિયાદ અંગે નિર્ણય આપતાં પહેલાં અદાલતનું કર્તવ્ય છે કે તે નિર્ધારિત મામલાની બધી પરિસ્થિતિઓનું તોલમાપ કરે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા ની સર્વોચ્ચ અદાલતે પણ છઠ્ઠા સુધારા છતાં આવી કોઈ બાહ્ય સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવાનો વારંવાર ઇનકાર કર્યો છે. અને અમને પણ એવું લાગતું નથી કે આવી કોઈ બાહ્ય મર્યાદા નિર્ધારિત ન કરવાથી ઝડપી સુનાવણીના અધિકારની બાંચધરી નિષ્ફળ બને છે."]

કરતાર સિંહ વિ./એસ. પંજાબ રાજ્ય [જે.ટી. ૧૯૯૪ (૨) એસ.સી. ૪૨૩] ના કેસમાં પણ, સંવિધાન પીઠે કોઈ ચોક્કસ સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરી નથી કે જે દરમિયાન કેસનો નિકાલ ન થાય તો આરોપીને મુક્ત કરવો, પરંતુ એવું ઠરાવ્યું છે કે તે દરેક કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત રહેશે અને અદાલતે અનિવાર્ય વિલંબને કારણે આરોપીને ભોગવવાના સંભવિત પૂર્વગ્રહો અને ગેરલાભોની નોંધ લઈને સંતુલિત અભિગમ અપનાવવાનો રહેશે તથા તે નક્કી કરવાનું રહેશે કે ફોજદારી કાર્યવાહીમાં આરોપીને અયોગ્ય વિલંબથી ત્વરિત વિવાદનનો અધિકાર વંચિત કરવામાં આવ્યો છે કે નહીં.

આ તબક્કે, ભારતના બંધારણની કલમ ૧૪ના ભંગરૂપ હોવાનું સ્પેશિયલ કોર્ટ્સ બિલ, ૧૯૭૬ અંગે ઉઠાવવામાં આવેલા વાદનો વિચાર કરતી વખતે રી સ્પેશિયલ કોર્ટ્સ બિલ ૧૯૭૬ [(૧૯૭૯) ૧ એસસીસી ૩૮૦] મામલામાં કૃષ્ણ અચ્યર, ન્યાયાધીશે સંક્ષેપમાં જે રીતે ફોજદારી કેસોના નિવારણમાં વિલંબના કારણોનું સારાંશ રજૂ કર્યું છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય રહેશે. વિદ્વાન ન્યાયાધીશે પાનું ૪૪૨ પર આ પ્રમાણે નોંધ્યું હતું:

["આપણા દેશમાં હાલમાં ફોજદારી અદાલતો અત્યંત ધીમી ગતિએ કાર્ય કરે છે, તે સર્વવિદિત બાબત છે. કાર્યવાહી વિલંબકારક છે, બાકી રહેલા કેસોનો ભાર ભારે છે, સમન્સની સેવા સુધીમાં પણ વિલંબ થાય છે અને તેનાથી પણ વધુ કંટાળાજનક વાત એ છે કે અપીલ ઉપર અપીલ, રિવીઝન અને પર્યવેક્ષી અધિકારક્ષેત્રોની પ્રક્રિયા ચાલી રહે છે, જેના કારણે ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહીનો ત્વરિત અંત આવવો ગૂંચવાઈ જાય છે અને

અવરોધિત થાય છે; ઉપરાંત, ન્યાયિક પ્રક્રિયાની મૂળભૂત આવશ્યકતાઓની અવગણના કરીને સ્વયં વહીવટીતંત્ર જે વિલંબમાં ફાળો આપે છે, તેની તો વાત જ અલગ છે. સંસદીય અને પૂર્વ-વિધેયકીય કવાયત ઘણા વર્ષો સુધી ચાલ્યા છતાં ફોજદારી પ્રક્રિયાના મૂળભૂત સરળીકરણ અને સુવ્યવસ્થિતીકરણ માટે લગભગ કંઈ જ કરી શકી નહીં અને થોડાં નગણ્ય ફેરફારો સાથે જૂની સંહિતાને જ પુનઃઅધિનિયમિત કરી, જેના કારણે ન્યાયિક પ્રવાહ અત્યંત ધીમો રહ્યો અને કાયદામાં જ સમાવિષ્ટ અવરોધોને લીધે અટકાવ પામવાની શક્યતા યથાવત રહી. વિલંબ માટે અદાલતો કરતાં સંસદે રચેલી સંહિતા વધુ જવાબદાર છે અને ન્યાયતંત્ર સુગમ રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટેની મૂળભૂત સુવિધાઓ ન આપીને અથવા મોડું પાડી સરકારો દોષી છે. અમારી વ્યવસ્થામાં ન્યાય સિન્ડરેલા સમાન છે. તેમ છતાં, વી.વી.પી.પી. આરોપીઓને રૂઢિગત રીતે ટાળટૂળ કરતી કાનૂની પ્રક્રિયા મુજબ જ હાથ ધરવા માટે છોડી દેવું એ અંત ન આવતાં વિલંબોને અનિવાર્ય દુષ્ટતા તરીકે સ્વીકારી લેવાને બરાબર છે. તેથી, પ્રક્રિયાત્મક સંપૂર્ણ સમાનતાના આગ્રહમાં અતિસૂક્ષ્મ બનવું જોઈએ નહીં અને વિશેષ પરિસ્થિતિઓથી પ્રેરિત નવીન પ્રક્રિયાઓ ઘડવામાં સર્જનાત્મકતા દાખવવી આવશ્યક છે."]

ઉપરોક્ત અવલોકનોનો ફરીથી ઉલ્લેખ મુકર્જ, ન્યાયાધીશે ગણેશ નારાયણ હેગડે વિ./એસ. બંગરાપ્પા અને અન્ય [જે.ટી. ૧૯૯૫ (૪) એસ.સી. ૧૨૪] માં કર્યો હતો. તે કેસમાં એવો વાદ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો કે ભારતીય

દંડ સંહિતાની કલમ ૫૦૦ હેઠળ દાખલ કરાયેલ ફરિયાદને ૧૨ વર્ષનો સમય વીતી ગયા પછી આગળ ચલાવવા દેવી ન જોઈએ. ઉપરોક્ત વાદને નકારી કાઢતાં, અદાલતે ઠરાવ્યું કે વિલંબ માટે ફરિયાદી નિશ્ચિતપણે જવાબદાર નહોતો. ત્યારબાદ માનનીય ન્યાયાધીશે ઉપરોક્ત પરિણેદનો ઉલ્લેખ કરીને આ મુજબ અવલોકન કર્યું:

જ્યારે રાજકીય રીતે શક્તિશાળી અથવા ધનિક અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ આરોપી તરીકે સામેલ હોય ત્યારે ધીમી ગતિ વધુ ધીમી બની જાય છે. પ્રથમ માહિતી અહેવાલો રદ કરવામાં આવે છે. આરોપો રદ કરવામાં આવે છે. મધ્યવર્તી આદેશોમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવે છે. દરેક તબક્કે રિવીઝન અરજીઓ, રદ કરવા માટેની અરજીઓ અને રિટ અરજીઓ કરવામાં આવશે. સંક્ષેપમાં, કોઈ પ્રગતિ થવા જ દેવામાં આવતી નથી. અને જો આ તમામ વિદેશો પછી ક્યારેય મામલો નીચલી અદાલતમાં વિચારણા ના તબક્કે પહોંચે, તો સમય પોતાનો પ્રભાવ પાડી ચૂક્યો હોય છે; સાક્ષીઓને પ્રભાવિત કરી લેવામાં આવ્યા હોય છે; પુરાવા અદૃશ્ય થઈ જાય છે; ફરિયાદ પક્ષનો રસ ઘટી જાય છે; અને પરિણામ એવું આવે છે કે જે દુર્ભાગ્યવશ અત્યંત જાણીતું છે. અમને દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે આ અદાલત દ્વારા વારંવાર કરવામાં આવેલી ચેતવણીઓ છતાં ઉચ્ચ અદાલતોને ફોજદારી કેસોના પ્રારંભિક અથવા મધ્યવર્તી તબક્કાઓમાં હસ્તક્ષેપ કરવાથી નિવારવામાં આવી નથી. એવો હસ્તક્ષેપ માત્ર અપવાદરૂપ કેસોમાં જ થવો જોઈએ જ્યાં ન્યાયના હિતો તેવી માંગ

કરે; તે નિયમિત બાબત બની શકતો નથી.

અન્ય કેસોમાં કરવામાં આવેલી વિવિધ ટિપ્પણીઓને અનાવશ્યક રીતે વધાર્યા વિના, વિલંબના કારણોનો નીચે મુજબ સારાંશ આપી શકાય:

[(૧) પ્રક્રિયા વિલંબકારક છે;]

[(૨) ફક્ત નગણ્ય ફેરફારો સાથે ફરીથી અધિનિયમન કરવામાં આવે તે સિવાય, ફોજદારી પ્રક્રિયાને મૂળભૂત રીતે સરળ અને સુવ્યવસ્થિત બનાવવા માટે કોઈ અસરકારક પગલાં લેવામાં આવતા નથી.]

[(૩) વિવિધ અપીલો, પુનરાવર્તન અરજીઓ, પુનઃપુનઃ આગોતરા જામીન તેમજ નિયમિત જામીન અરજીઓ અને કલમો ૨૨૬ અને ૨૨૭ હેઠળની અરજીઓ સ્વીકારવામાં આવે છે, જે કેસોના અંતિમ નિકાલમાં વિલંબ થવાનું એક કારણ પાછા બને છે; એફ.આઈ.આર. અને આરોપો રદ કરવામાં આવે છે; આંતરવર્તી અરજીઓનો નિર્ણય કરવામાં ઘણો સમય વ્યર્થ જાય છે; જ્યારે રાજકીય રીતે પ્રભાવશાળી અને ધનિક લોકો આરોપી તરીકે હોય છે ત્યારે ટેકનિકલ ખામીઓનો લાભ મેળવવા માટે આંતરવર્તી અરજીઓ દાખલ કરીને વિવિધ દલીલો ઉઠાવવામાં આવવાને કારણે, સંહિતાની વિવિધ જોગવાઈઓ હોવા છતાં, ધીમી ગતિ વધુ ધીમી બની જાય છે.]

[(૪) દાવા-ફાઈલોના ભાર બહુ છે; બાકી પડતર કેસો વધી રહ્યા છે; અત્રે સુધી કે પ્રક્રિયાનું તામીલ પાછા વિલંબિત થાય છે.]

[(પ) વહીવટતંત્ર દ્વારા ન્યાયિક પ્રક્રિયાની મૂળભૂત આવશ્યકતાઓની ઉપેક્ષા (જેમ નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે "આપણી વ્યવસ્થામાં ન્યાય સિન્ડ્રોમ સમાન છે"). ન્યાયતંત્ર સુચારુ રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટે જરૂરી સુવિધાઓ ન આપવાના દોષી સરકારો છે.]

[(ડ) જો ક્યારેય કોઈ કેસ નીચલી અદાલતમાં ચાલતા મુકદ્દમાના તબક્કે પહોંચે, તો તે તબક્કે પહોંચવામાં લેવાયેલો સમય પોતાનો જ પ્રતિકૂળ પ્રભાવ પેદા કરે છે, જેના પરિણામે જેમની સામે મુકદ્દમો ચાલે છે તેમાંથી ૯૦ % કરતાં વધુ લોકોને નિર્દોષ છૂટકારો મળે છે.]

ફોજદારી કેસોના નિકાલમાં થયેલા વિલંબના ઉપરોક્ત કારણોના નિવારણ માટે, હવે સમય આવી ગયો છે કે –

[(એ) ન્યાયતંત્ર;]

[(બી) વિધાનમંડળ;]

[(સી) રાજ્ય સરકારોએ અસરકારક પગલાં લેવા.]

વિલંબના જાણીતા કારણોને દૂર કરવા માટે યોગ્ય પગલાં લેવામાં આવે તે પહેલાં, તમામ અદાલતોમાં બાકી રહેલા મામલાઓની પેન્ડન્સીનો વિચાર કર્યા વિના અને વિલંબ માટે ફરિયાદ પક્ષની એજન્સી દોષિત હતી કે વિલંબ અન્ય કોઈ કારણોસર થયો હતો તે નિર્ધારિત કર્યા વિના, માત્ર નીચલી અદાલતમાં થયેલા વિલંબના આધાર પર, જેમના વિરુદ્ધ ગંભીર આરોપો મૂકાયેલા છે એવા આરોપીઓને લાભ આપીને સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવી ન તો ન્યાયસંગત, ન

તો વાજબી, ન તો સમતાસંગત ગણાય. જો આ ચાલુ રાજવામાં આવે અને તેની મંજૂરી આપવામાં આવે, તો તે કાયદા અને અંતે સંવિધાન અનુસાર સમાજના સુચારુ કાર્યને પ્રતિકૂળ અસર પહોંચાડશે. જો પીડિતોને કોઈ ઉપાય વિના છોડવામાં આવશે, તો તેઓ ગેરકાયદેસર ઉપાયો દ્વારા બદલો લેવા તરફ વળશે, જેના પરિણામે ગુનાઓ અને ગુનેગારોમાં વધુ વધારો થશે. સમાજના સામાન્ય લોકોને પણ અસુરક્ષા અને અભયનો અભાવ અનુભવાશે અને ન્યાયતંત્ર પ્રત્યેનો તેમનો વિશ્વાસ ડગમગી જશે. કાયદો ગુનેગારો પરનો પોતાનો પ્રતિબંધક પ્રભાવ ગુમાવી બેસશે.

બાકી રહેલા ફોજદારી કેસોના આંકડા સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે. નિકાલ માટેનું માપદંડ જાણીતું છે. જણાવેલ નિકાલ માપદંડ લાગુ કરતાં, સ્પષ્ટ થશે કે વિવિધ અદાલતો પર કામનો બોજો એટલો ભારે છે કે હાલની ન્યાયવ્યવસ્થાની, જેને ફોજદારી કેસોનો વ્યવહાર કરવો આવશ્યક છે, શક્તિ સાથે તેઓ માટે નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં કેસનો નિકાલ કરવો લગભગ અશક્ય બની રહે. એ સાચું છે કે આવી સ્થિતિમાં, વધુ વિલંબ કર્યા વિના અથવા તાત્કાલિક ધોરણે કેટલા ન્યાયાધીશો જરૂરી છે તે જાણવા માટે નિમણૂક સમિતિ અથવા સમિતિઓની પ્રક્રિયા કર્યા વિના, ફોજદારી કેસોનો વ્યવહાર કરી શકે એવા ન્યાયાધીશોની સંખ્યા વધારવી આવશ્યક છે. વધુમાં, જ્યાં સુધી ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા તેમજ ગુનાઓની તપાસ કરવાની પદ્ધતિમાં મૂળભૂત સરળીકરણ અને સુવ્યવસ્થિતીકરણ થતું નથી, ત્યાં સુધી માત્ર કેસોના નિકાલમાં થયેલા વિલંબના આધાર પર આરોપીને નિર્દોષ છૂટકારો આપવો ન્યાયસંગત અને

વાજબી ગણાય નહીં.

બે દાયકાઓ પહેલાં હુસૈનારા ખાતૂન અને અન્ય વિ. હોમ સેક્રેટરી, સ્ટેટ ઓફ બિહાર [(૧૯૮૦) ૧ એસસીસી ૮૧] મામલામાં આ સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા જે બાબત અવલોકિત કરવામાં આવી હતી તે આ હતી, જેમાં આ સર્વોચ્ચ અદાલતની ત્રણ-ન્યાયાધીશોની પીઠે વિચાર્યું હતું કે કેસોના નિકાલમાં કુખ્યાત વિલંબ થાય છે; કોઈ આરોપીનો કેસ વર્ષોની લાંબી સંખ્યા સુધી શરૂ પણ ન થાય તે કાનૂની અને ન્યાયિક પ્રણાલી પર દુઃખદ પ્રતિબિંબ છે; વિચારણાની શરૂઆતમાં એક વર્ષનો વિલંબ પણ પૂરતો ગંભીર રીતે અનિચ્છનીય છે; તો પછી જ્યારે એવો વિલંબ ૩ અથવા ૫ અથવા ૭ અથવા તો ૧૦ વર્ષ જેટલો લાંબો હોય ત્યારે સ્થિતિ કેટલી વધુ ગંભીર બની શકે; ઝડપી વિચારણા ફોજદારી ન્યાયનું સારતત્વ છે. ત્યારબાદ અદાલતે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો: શું આવા વિલંબને કારણે આરોપીને તેના વિરુદ્ધ મૂકાયેલા આરોપમાંથી નિશરત મુક્ત કરવો જોઈએ, એ આધારે કે અયોગ્ય રીતે લાંબા સમયગાળા બાદ તેની વિચારણા ચલાવવી અને એવી વિચારણા પછી તેને દોષિત ઠેરવવું બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળના તેના મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ સમાન ગણાશે? તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો ન હતો, પરંતુ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

પરંતુ એક વાત નિશ્ચિત છે અને અમે રાજ્ય સરકાર પર આ બાબત ખૂબ જ ભારપૂર્વક મૂકીશું કે ન્યાયના પ્રશાસનની બાબતમાં પ્રજાપ્રતિ પોતાની જવાબદારી રાજ્ય સરકારે હવે સમજવી જ જોઈએ અને કેસોની સુનાવણી માટે વધુ અદાલતો સ્થાપવાની આ યોગ્ય વેળા છે. અમે સૂચવીએ છીએ કે

માત્ર વધુ અદાલતો સ્થાપવાથી પૂરતું નહીં થાય, પરંતુ રાજ્ય સરકારે તેમાં કાર્ય માટે સક્ષમ ન્યાયાધીશો પણ નિયુક્ત કરવા પડશે અને સક્ષમ ન્યાયાધીશોની ભરતીના હેતુ માટે જે કંઈ જરૂરી હોય, જેમ કે તેમની સેવાની શરતોમાં સુધારો કરવો, તે રાજ્ય સરકારે કરવું પડશે, જો તેઓ ન્યાયના પ્રશાસનની પદ્ધતિમાં સુધારો કરવા અને તેને પ્રજાના વિશાળ વર્ગ સુધી ન્યાય પહોંચાડવા માટે એક અસરકારક સાધન બનાવવા ઈચ્છતા હોય, કારણ કે આજે પ્રજાના મોટા ભાગ માટે ન્યાય એક નિરર્થક અને ખાલી શબ્દ બની ગયો છે.

તે પ્રશ્ન પર આ અદાલતે વધુમાં હુસૈનારા ખાતૂનના (૪) કેસમાં પૃષ્ઠ ૯૮ પર વિચાર કર્યો હતો. અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે રાજ્ય પર એવો પ્રક્રિયાત્મક ઉપાય રચવાનો બંધારણીય બાંહેધરો છે, જે આરોપીને ઝડપભેર વિચારણાની ખાતરી આપે, અને રાજ્યને આ આધાર પર આરોપીને ઝડપભેર વિચારણાના બંધારણીય અધિકારથી વંચિત રાખવાની મંજૂરી આપી શકાય નહિ કે ઝડપભેર વિચારણાની ખાતરી કરવા માટે વહીવટી અને ન્યાયિક તંત્રમાં સુધારો લાવવા જરૂરી ખર્ચ વહન કરવા માટે રાજ્ય પાસે પૂરતા આર્થિક સ્ત્રોતો ઉપલબ્ધ નથી. ત્યારબાદ અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું:

["લોકોના મૂળભૂત અધિકારોના સંરક્ષક તરીકે અને સદા સતર્ક પ્રહરી તરીકે, આ અદાલત પર પણ બંધારણીય ફરજ છે કે આરોપીને ઝડપી વિચારણાનો જે મૂળભૂત અધિકાર છે તેનું અમલીકરણ કરે, અને તે માટે રાજ્યને જરૂરી દિશાનિર્દેશો આપે; જેમાં સકારાત્મક પગલાં લેવડાવવાનો

પણ સમાવેશ થઈ શકે છે, જેમ કે તપાસ ચંત્રાણાને વિસ્તૃત અને મજબૂત બનાવવી, નવી અદાલતો સ્થાપવી, અદાલતો માટે નવી અદાલત ઈમારતો બાંધવી, અદાલતોને વધુ સ્ટાફ અને ઉપકરણો ઉપલબ્ધ કરાવવાં, વધારાના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરવી અને ઝડપી વિચારણા સુનિશ્ચિત થાય તે માટે અનુરૂપ અન્ય પગલાં લેવાં."]

વધુમાં, ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો વિચાર ત્રણ-ન્યાયાધીશો ધરાવતી પીઠ દ્વારા સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર વિ. ચંપા લાલ પુંજાજી શાહ, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૧૬૭૫ માં અહેવાલિત, કેસમાં કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે ન્યાયસંગત વિચારણા નો અર્થ ઝડપી વિચારણા પણ થાય છે; અને ઝડપી વિચારણા ન્યાયસંગત વિચારણાનો અભિપ્રેત ઘટક છે; પરંતુ તેનો વિપરીત અર્થ આવશ્યક રીતે સાચો નથી; વિલંબિત વિચારણા આવશ્યક રીતે અન્યાયસંગત વિચારણા નથી, જો એવું કશું દર્શાવવામાં આવ્યું ન હોય અને એવી કોઈ પરિસ્થિતિઓ ન હોય કે જેના આધારે અદાલત એવો અનુમાન ઉપજાવે કે આરોપીને પોતાના બચાવના સંચાલનમાં હાનિ પહોંચી છે. અદાલતે આ દલીલ પણ નકારી કાઢી હતી કે લાંબો સમય વીતી જવાને કારણે અદાલતે નિર્દોષ છૂટકારાના આદેશમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવો જોઈએ અથવા ઓછામાં ઓછું આરોપીને ફરી જેલમાં મોકલવો ન જોઈએ, અને તે બાબતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

આ ગુનો એવો છે કે જે દેશની અર્થવ્યવસ્થાને જોખમમાં મૂકે છે અને આ ગુનાને સાધારણ કે હળવાશભર્યા દૃષ્ટિકોણથી જોવું અસંભવ છે. એ સાચું

છે કે જ્યાં ગુનો તુરંત સ્વરૂપનો હોય, જેમ કે સાદી મારપીટ અથવા નગણ્ય રકમની ચોરી. ત્યારે અમે આરોપીને ફરી જેલમાં મોકલવામાં સંકોચ અનુભવી શકીએ, કારણ કે એવું કરવું જાહેર હિતમાં કે કોઈપણના હિતમાં ગણાય તેમ નથી.

ઉપરોક્ત નિર્ણયોની ચર્ચામાંથી એવું કહી શકાય કે વિલંબિત વિચારણા હંમેશા આરોપી માટે અન્યાયકારક હોય જ એવું નથી. કેટલીક વખત આરોપીઓ આવા વિલંબનો લાભ લે છે અને તે દરેક મામલાની હકીકતો તથા પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત રહે છે. આ અદાલતની મોટી ખંડપીઠે અંતુલાયના કેસમાં વિશેષરૂપે એવું ધારણ કર્યું છે કે - "સમસ્ત ફોજદારી કાર્યવાહી પૂર્ણ કરવા માટે કોઈ બાહ્ય સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવી કે નક્કી કરવી ન તો સલાહપ્રદ છે અને ન તો વ્યવહાર્ય છે." જ્યાં વિચારણામાં થયેલો વિલંબ ફરિયાદ પક્ષની સંસ્થા પર આધારિત ન હોય એવા કેસોમાં, નિર્ધારિત અવધિ પૂર્ણ થયા પછી ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરી દેવું ન્યાયસંગત ગણાય નહીં. કોઈપણ સ્થિતિમાં, ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા બંધ કરવાની દિશા આપતા પહેલાં ગુનાના સ્વરૂપનો અવશ્ય વિચાર કરવો જરૂરી છે.

વધુમાં, મારા વિદ્વાન ભાઈએ ચર્ચા કરી હોય તેવી ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની જોગવાઈઓ, ખાસ કરીને કલમ ૩૦૯,નું કડક પાલન કરવામાં આવે તો, વિચારણામાં થતો વિલંબ અમુક હદ સુધી ઘટાડવામાં આવી શકે. તે સંબંધિત ન્યાયાધીશ દ્વારા ફરિયાદ પક્ષ એજન્સીના સક્રિય સહકારથી કરી શકાય. હાલમાં, ઉક્ત જોગવાઈનો ભંગ કરીને પાલન કરવામાં આવે છે. એકવાર

ફોજદારી વિચારણા શરૂ થાય પછી, નીચલી અદાલતે જોવું જોઈએ કે ઉક્ત કેસમાં સાક્ષીઓની સતત તપાસ થાય અને હાજર રહેલા સાક્ષીઓની તપાસ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તે રોજબરોજ ચાલુ રાખવી જોઈએ. કોઈપણ સ્થિતિમાં, મામલો મુલતવી રાખવા માટે કારણો નોંધવામાં આવવા જોઈએ. જો વિચારણા અને નિકાલ માટે ચોક્કસ સેશન્સ કેસો કોઈ નિશ્ચિત ન્યાયાધીશને ફાળવવાની પ્રથા અપનાવવામાં આવે, તો ઉક્ત ન્યાયાધીશ પર નિર્ધારિત સમયમાં તેનો નિકાલ કરવાની જવાબદારી નક્કર રીતે આવરી લેવાશે. એ પણ સત્ય છે કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૧ હેઠળ, કેસના ન્યાયસંગત નિર્ણય માટે જરૂરી જણાતા સાક્ષીઓની તપાસ કરવાની અદાલતને પૂરતી સત્તા છે, પરંતુ આવી સત્તાનો ઉપયોગ થાય તો આરોપી એવો ઉપયોગનો વિરોધ કરવા બંધાયેલો હોવાથી કાર્યવાહી વધુ વિલંબિત થઈ શકે.

આ બાબતના આ દૃષ્ટિકોણથી, મારી દૃષ્ટિએ, સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવી, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠ દ્વારા એ. આર. અંતુલાય અને કરતાર સિંહના કેસોમાં (ઉપરોક્ત) તેમજ ઉપર દર્શાવેલ અન્ય નિર્ણયોમાં આપવામાં આવેલ નિર્ણયોના વિરુદ્ધ જશે. તે એવી સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવાનું થશે જે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા અથવા અન્ય કોઈ વૈધાનિક જોગવાઈ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવી નથી. અને અંતમાં, તેનો ફોજદારી કાયદાના અમલીકરણ પર પ્રતિકૂળ પ્રભાવ પડશે.

પરિણામે, મારા મતે, ક્રિમિનલ અપિલ નં. ૧૦૪૫/૧૯૯૮ માં તા. ૮મી ઓક્ટો. ૧૯૯૮ ના અમલ/આદેશને સ્થગિત રાખવા બાબતની પ્રાર્થના (એ)

મંજૂર કરવી જરૂરી છે. બીજું, પ્રાર્થના (ઈ) પણ મંજૂર કરવી જરૂરી છે. વડી અદાલતોના રજિસ્ટ્રારો ઉપલબ્ધ બાકી કેસોના આંકડા આધારે તેમજ વિવિધ વડી અદાલતો દ્વારા નિર્ધારિત ફોજદારી કેસોના નિકાલના માપદંડોને ધ્યાનમાં લઈને બાકી કામના ભારને પહોંચી વળવા માટે વધારાની અદાલતો/વિશેષ અદાલતો (કાયમી/એડ હોક) સ્થાપવા અંગે વિશિષ્ટ યોજનાઓ સાથે આગળ આવે.

તદનુસાર આદેશ આપવામાં આવે છે.

The translation of this judgment has been provided by

M/s. Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in

vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.